

84 (2 Две - кара) 16-7

Кара 53 62

АБАЙХАНЛАНЫ

А 13

НАСУ

ТАЙЧЫКЪНЫ
ДЖЫЛАМУКЪЛАРЫ

АБАЙХАНЛАНЫ

НАСУ

ТАЙЧЫКЪНЫ ДЖЫЛАМУКЪЛАРЫ

Школда окъугъан сабийлеге

Художник Мижаланы Умар

ЧЕРКЕССК, 1994

Китабны суратларын *МИЖАЛАНЫ* У. салгъанды

БАШЛАРЫ

Тайчыкны джыламулклары	3	Биринчи джигитлик	40
Акканы устазы	7	Тас болган орден	43
Къызчыкны адеблилиги	9	«Шарик»	46
Мухтарчыкъ	11	Кюн батханнга кетди	48
Генерал къолуму тутду	13	Къайнагъан суу	51
Дерт	18	«Алабаш»	54
Джюн чындайчыкъла	21	Къараны ити	56
Кюбюр	24	Алданган киштикчик	60
Кийимле	29	Къуш бла киштик	61
Джабалакъчыкъла	30	Чабакъчы къаргъа	65
«Акътуйакъ»	32	Алтай	66
Къарауулда	37	«Акыйл тебе»	69

Абайханов Насу Османович

СЛЕЗЫ ЖЕРЕБЕНКА

Книга рассказов

Для детей младшего школьного возраста

На карачаевском языке

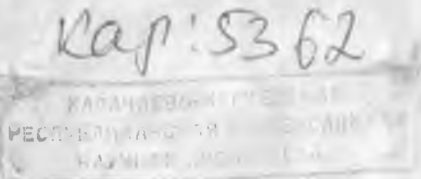
Редактор М. М. Кубанов. Художественный редактор В. В. Сиротина. Технический редактор О. А. Ахметова. Корректор Н. С. Салпагарова.

Сдано в набор 27.06.94. Подписано в печать 24.10.94. Формат 60x84^{1/8}. Бумага тип. № 1. Гарнитура «Школьная». Печать высокая. Усл. кр.-отт. 4,8. Уч.-изд. л. 3,2. Усл. п. л. 4,2. Заказ 3102. Тираж 2.000. С 19.

Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство. 357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесское акционерное общество «Полиграфист». 357100, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

А 4803010200—19
9 П1 (03)—94 —19—94

ISBN 5—7289—0020—8

Карачай-Черкес республика
китаб басма, 1994.

Тайчыкыны джыламукълары

Кюздю. Хамитни атасы чалкъы чалыргъа эртдерек чыгъыб, чаллыкъ къышлыгъыны къатында турлукъ къошун ишлейди. Аны уллу къарнашыны чалкъычылары да быланы къошларында турлукъдула. Алай бла чалкъычыланы саны алты-джети эркиши болады. Эки юйде уа эки байтал, эки тай бардыла. Кече байталланы аркъанламай, неда кишенлемей къойсала, ол кече Хамитланы байтал атланы барысын да алыб, аллы айланган джерге кетиб къалады. Ол себебден Хамит байталларын аркъанлаб тургъанды.

Бюгюн Хамит эртденбла эртде Тёбен Тебердиден чыкыгъанды. Атны да иги терлетгенди. Аны алай эслегенинде атасы:

— Хамит, байталны элт да, ол аркъаллаучу джерингде деменгили аркъанла, — деди.

Хамит аркъанны, байталны да алыб кетди. Ол барыб, атланы аркъаллаучу талачыкъда, байталларыны ал аягъыны туягъыны башындан джыджымны къыйыры бла къаты къысыб, аркъанлады. Байталны къара тору, акъ туякъ, мангылайында акъ къашхачыгъы бла тайчыгъы хаман тегерекге чабыб, башчыгъын энишге созуб, къуйрукъчугъун гляч этиб, негерчигин скорюб ойнайды.

Хамит байталны аркъанлаб, сора чалкъысын алыб, джыйыннга къошулуб, чалкъы чалыб башлады. Иги кесек заманны чалкъы чалды. Бир заманда Хамитланы тайчыкълары кишнеб келиб, чалкъычыла-

ны төгереклерине чабыб, дагъыда анасы аркъанланган джерге ташайыб кетди.

Кёб да турмай, биягъы тайчыкъ, кишней, чабыб келиб, чалкъычыланы төгереклерине биягъынлай айланыб, дагъыда анасы таба кетди. Аны эслеб Хамитни атасы:

— Хамит, бар, ол байталгъа бир къараб кел. Былайда не эсе да барды. Тайчыкъ бир ажымсыз бош къуугъуннга келмейди, — деди.

Хамит чабыб, ол байталны аркъанлагъан талачыкъгъа тюшдю. Алайда байталны аркъаны аякъларына чырмалыб, аны джыгъылыб тургъанын кёрдю. Эрлай бычагъын алыб, байталны аякъларын чырмаб тургъан джыджымны кесди. Байтал ёрге турду. Тургъандан не келсин, атны аркъанланган аягъыны туягъыны башы кесилиб, джара болуб, къаныны баргъанын кёрдю. Аны байларгъа кюрешди. Талай замандан семиз байталны аягъы иринледи. Ол амандан аман болуб башлады. Эм ахырында байтал джюрюялмай тохтады. Дагъыда талай замандан аны ол аягъыны туягъы тюшдю.

Хамитни атасы атны мындан ары къалай, не бла джашарыны юсюнден бек кёб сагъыш этди. Этмей да къалай этсин? Байтал бир аягъын чыртда джерге джетдирмейди. Неда аны джерге басыб атлаялмайды. Кеси сирелиб тургъан джерчигини төгерегин отлайды. Алайдан арлакъ баралмайды. Эти игиди. Тайчыгъы энди ойнагъанын къойгъанды. Мыдах болуб, анасыны кёзюне къарайды. Анда, мында дегенча барыб, анасындан эмчек ичгени да болады. Ол анасыны къыйынлыгъын ангылагъанчады.

Хамитни атасы бош сагъышланмады. Эм ахырында кесерге оноу этди. Алай а аны этин адам ашарыкъ тюлдю. Болмаса, итлеге азыкъ болур деб, кёлуне келе, ол бир кюн чалкъычы джашланы да, Хамитни да чакъырыб, былай деди:

— Сиз иги джашла кибик, ол джарлы хайуанны мындан кёб термилтмегиз. Ол энди мал боллукъ тюл-

дю. Ол себебден аны таланы кыйырында кесигиз. Бир да кзуруса да, итлеге аш болур.

Чалкычы джашла, ичлеринде да Хамит, барыб байталны тутдула. Быланы муратларын билгенча, тайчыкъ анасындан айырылыргъа суймеди. Джашла тайчыкъны ары-бери кзуусала да, ол дагъыда келиб, анасыны къарын тубконе киреди. Дагъыда кыстайдыла.

Джашла байталны джыгъыб, аякъларын къаты кысдыла. Аны кыбылагъа айландырдыла. Тайчыкъ да, кыбыла джанына барыб, анасыны юконе къараб тургъанлай, джашла байталны кесдиле. Аны бойнундан къаны джерге тегюлдю. Тайчыкъ, анасына зарауатлыкъ джетиб, тыпырдагъанын кердю. Сора сабий джылагъанча таралыб, кишнеб, кезчюклеринден тайчыкъны джыламукълары тамчыла болуб тенгереди-ле. Анасыны джаны чыкыгъынчы къараб турду. Джашла кетгенден сора да тайчыкъ, анасына барыб, аны мыллыгын ийисгеди. Кишнеди. Алай а анасы, алгъынча башын анга буруб, къарамады. Ол къарама-са да, тайчыкъ анасыны ёлюгюню къатындан кетмей, кече бла кюнню турду.

Анасыны ёрге турурундан тюнголюб, кишней, кишней, хырхачыкъ да болду. Анасына бушуу этиб отла-ялмай, кече бла кюнню тургъанына болур эди, ол бек ач болду. Алайдан узакъ болмай, отлай тургъан, ана-сыны негер байталыны къатына барыб кишнеди. Ол байтал тайчыкъны къабмады, не табаны бла урмады, ийисгеди. Ол заманда байталны тайчыгъы, келиб, ана-сын эмиб башлады. Анасы ёлген тайчыкъ да негерчи-гини анасыны эмчегине узалды. Ёксюз тайчыкъны ач болгъанын билгенча, байтал кесини тайы бла бирге анга да эмчек ичирди. Андан сора эки тайчыкъ да эгизле болуб къалдыла.

Алай а хар кюз сайын ол тайчыкъ анасыны ёлген джерине барыучанды. Арадан талай джыл озду. Тай-чыкъ ким да сукъланган бир ариу, акъыллы ат бол-ду. Бир джолда, къачда, кюз чалкы бошалыб, чал-

кычыла, джыйынла юлерине тюшер заман джетди.

Хамитни атасы, атын излеб, айланыб, табалмады. Экинчи кюнюнде Хамитге:

— Атны табмайма, иги джаш кибик, сен да бюгюн аны бир изле да таб, — деди.

Ол кюн Хамит атларын изледи. Соргъан адамлары: «Ма былайда кишнеб айлана эди. Неда майна ма ол джаяу джолну тюнене кишнеб, чабыб, кетген эди», — деб джууаб эте эдиле.

Экинчи кюн Хамит ол атны анасы кесилген талагъа чыгъады, атлары анасы ёлген джерде ёлюб тургъанын кёрюб кёояды. Былайда Хамит ол озгъан заманланы эсине тюшюрюб, сейирсинди. Сора ол келиб, атасына, атлары анасы ёлген джерде ёлюб тургъанын айтды.

Хамитни атасы анга тынгылады, бир кесек сагъыш да этиб:

— Ай, медет, бу адам акъыллы ат кёре эдим. Анга ёлюр ауруу тийгенинде, ол тегерекге кюугъун этиб, чабыб айланыб, эм ахырында излеб барыб, анасыны ёлген джеринде джанын берди, — деди.

Акканы устазы

Кёк тазады, кюн джарыкъды, джаз келиб, кырдык чыгъа башлагъанды. Шамилчик бла къарт атасы Осман орамгъа чыкъдыла. Узун ныгъыш шиндикге олтурдула. Шамилни къарт атасы, бухар бёркю башында, узун къара мыйыкълары, онг джаягъында фашист окъдан къалгъан табы, беллинде кюмюш белибауу, кеси да иги узун адам эди. Ол уллу Ата джурт ючюн баргъан къазауатны аллындан артына дери, фашистле бла сермешгенлей айланганды.

Джанын артха салмай, кюрешиб, керти джигитликле этгени ючюн болур, аны кёкюрегин кёб кърал саугъала джасайдыла. Аланы саны онтёртден атлагъандыла. Осман akka талай кере джаралы да бол-

гъанды. Бюгюн а ол Ата джурт къазауатны экинчи къауумлу сакъаты болуб келгенди.

Шамилчик къарт атасын бир да бек сюеди. Аны къойнуна олтуруб, кёкюрегинде орденлери бла, медаллары бла ойнаучанды. Алай а ол бюгюн аккасыны къатында олтуруб, кеси окъуй билмесе да, къазауатны юсюнден суратлары болгъан китабны тобукъчукларына салыб, аны суратларына къарай турады. Ол кёзюуде элни тёбен джанындан аланы орамны ёрге, кеси джангыз гулоч таягъына да таяна, акъырын-акъырын алагъа джууукълашыб бир къарт амманы келгенин Осман акка бла Шамилчик эследи.

Осман акка, къарт амманы кёргенлей, олтуруб тургъан шиндигинден ёрге турду. Ауузунда иче тургъан тютюнюн къолуна алыб джашырды. Алай а Шамилчик къарт аккасыны алай этгенин эследи. Шамилчик аккасы оту джана тургъан тютюнню къолуна къаты къысханына бек сейирсинди.

Къарт амма быланы къатларына джетерге, Осман акка аллына атлаб, аны сыйын кёрюб, эки къолу бла къолун тутуб, энишге ийилиб саламлашды. Сора билегинден тутуб, алыб келиб, ныгъышда узун шиндикге олтурду. Ала бир-бирине ариу ышардыла. Бир-бирин кёбден бери кёрмегенлери ючюн болур эди, бек багъалатыб сёлешдиле. Ётген джылларын сагъына келиб, талай сейир хапарны эслерине тюшюрдюле.

Бир кесек замандан сора, къарт амма туудукълары кёрюрге ашыгъыб баргъанын билдире, орнундан ёрге турду. Осман акка да амманы ашырыргъа деб, шиндигинден ёрге къобду.

Шамилни аккасы, къарт амманы акъырын-акъырын, иги узакъ ашырды. Сора къайтыб келиб орнуна, шиндигине олтурду.

Къарт амма кетиб, Шамилчикни аккасы къатына олтургъанында, ол аккасына айланыб, былай сорду:

— Акка, сен къарт аммадан тютюн ичгенинги нек джашырдын?

— Тоба, тоба! Ой, мени гитче Шамилчигим, сен

мени тютюнню джашыргъанымы эслеб къойгъан кёреме. Къарт амма уа мени школда окъутхан этгенди. Ол мени бек сыйлы, бек багъалы устазымды. Аны сыйламай, адебин кёрмей, мен тютюннюю ауузума салыб къалай турлукъ эдим, алай этсем, меннге бек уллу айыб эди, — деди Осман акка.

Дагъыда былай деди Осман акка:

— Тютюн ичген керахатды, аманды, тютюн адамгъа ауруу береди. Мен да бюгюнден башлаб тютюнню ауузума салмазгъа, ол багъалы устазым бла ант этеме,— деб, къолундагъы тютюнюн джерге атыб тебледи.

Къызчыкъны адеблилиги

Автобусха юч тиширыу школда окъугъан юч сохта къызчыкълары бла миндиле. Ала автобусну ал джанында бош орунлагъа олтурдула.

Бир-бирлерин таныгъан тиширыула, къайда болсала да, лахор этерге сюедиле. Ал шиндиклеге олтургъан эки тиширыу мычымай хапарларын башладыла. Хар бири къатында олтургъан къызын махтай эди. Бири-бирин тамам сейирсиндирир ючюн, аланы бири былай башлады сёзюн:

— Акъыз, мен сеннге бир сейирсинник затны айттайым. Ма бу бизни къызчыкъ юйге къонакъ келсе, аны тегерегине айланыргъа, кёзюн ачаргъа бир да бир бек сюеди. Келген къонакъ да, разы болуб кетеди, — деди.

— Оу, и-и, нени айтаса, акъыз. Бизни къызчыкъ бек гитчечик заманындан бери да, уллуну сыйлагъандан, анга туруб, орун къойгъандан, къонакъны тубюне шиндик салгъандан сюйгени джокъду, — деди экинчи тиширыу.

Ючюнчю шиндикде олтуруб баргъан сюйюмлю тиширыу, сёзге да кьошулмай, къатында олтургъан къызчыгъы бла ушакъ эте эди.

Быланы алларындагы орунда олтуруб баргъан тиширыу былагъа айланыб:

— И-и, акъыз, сен бизни ушагъыбызгъа нек къошулмайса? Сёз сёзню айтдыртат, ма ол ариу къызчыгъынгы юсюнден бир хапар нек айтмайса? — деб къадалды.

— Да не хапар айтырыкъма, мен къызымы юсюнден? Мени къызым сизни къызларыгъызча алапат болуб, аллай адамлыкъ, адеблилик эталлыкъ тюлдю, ол себебден къызымы юсюнден айтыр затым джокъду, — деди, кеси-кесинден уяла тургъан ючюнчю тиширыу.

Автобус а, бара-бара, джол джанында тохтаучу джеринде тохтады. Аны ичинден адамланы кими тюше, кими да мине башлады. Ачылыб тургъан автобусну ал эшигинден, бир къолунда бусхул хызени, ичинде да ары-бери затлары бла, башха къолунда да гулоч таягъы, ауругъанын аны бети билдире, бир къарт тиширыу кирди.

Автобус тебреди. Алай а, къызлары бла олтуруб баргъан эки тиширыу, бир джанларына къараб, къарт къатынны кёрмегенча этиб къойдула.

Къарт къатын, тентирей-тентирей, ол ючюнчю тиширыуну къатына джетерге, аны къысчыгъы орунчугъундан эрлай туруб:

— Амма, ма былайчыкъгъа бир олтуругъуз, — деб кесини орунчугъун кёргюзтдю.

Джыгъылама деб, къоркъа-къоркъа, адамладан къаты тута да, атлай, къарт къатын барыб, къызчыкъны орнуна олтурду. Сора къызчыкъгъа айланыб, хар кимге да эшитдире:

— Адеблилинг, адамлыгъынг, уллуланы сыйлай билгенинг юсюнде болгъаны ючюн, миллетибизни иги затларын джюрютгенинг ючюн, кесинг къыллы къалмай, башкалагъа да юлгю кёргюзгенинг ючюн ариу джанынга къурман болайым, кесинги да бир къучакълайым, — деб, къарт амма танымагъан къызчыкъны, кесини туудукъчугъун къысханча, кёкюрегине къаты къысды.

Мухтарчыкъ

Мухтарчыкъ эртден сайын хоншулары къарт Ибрагимге тюбед, анга «Ассалам алейкум» деб, эки къолу бла Ибрагим акканы къолун тутаргъа бек сюеди. Не ючюн десенг, къарт Ибрагим Ата джурт къазауатны аллындан башлаб, артына дери фашистле бла сермешгенди. Юч-тёрт кере джаралы болгъанды. Кеси да къазауатдан сакъат болуб къайтханды. Сакъат болса да, ол энтда гюрбеджиде ишлейди. Бош заманы болгъанлай, Ибрагим akka сабийлеге кёб таурух, хапар айтды.

Мухтарчыкъ ючюнчю классда окъуйду. Ол Ибрагим акканы айтхан таурухларына, аны кеси кёрген сейир хапарларына скойуб тынгылайды. Аны кёб огъурлулукъла, джигитликле этгенине тынгыласа, «къалай иги боллукъ эди, мен да анга ушасам»,— деб кёлюне келеди. Ол тенгчиклерине Ибрагим акканы хапарларын айтыб, аланы хар къуру да сейирсиндиреди.

Бир кюн къарт Ибрагим шахаргъа барыргъа деб, автобусаха миниб тебреди. Мухтарчыкъ да школгъа барыргъа ашыгъыб, чабыб ол автобусаха минди.

Алай а бюгюн Мухтарчыкъ къарт Ибрагимге эртденбла эртде тюбейлмады. Автобусаха миниб, анда Ибрагим акканы кёргенинде, саламлашыргъа унутуб къойду.

Аны къарт Ибрагим эследи. Сора Мухтарчыкъ бла сёзюн былай башлады:

— Мухтарчыкъ, балам, экибиз бу сагъатха дери бир-бирибизни кёрмегенбиз, сора сен нек саламлашмадың мени бла? Огъесе, менден кёлюнг къалгъанынгмы барды?

Мухтарчыкъ къарт Ибрагим бла саламлашыргъа унутуб къойгъанын эсине тюшюрдю. Не этерин билмей, ол асыры бек уялгъандан къызарыб, сим-сирелиб, баш энишге къараб тохтады. Аны эслеб, Ибрагим-акка:

— Ой, сени огъесе, сен автобусаха минерге деб, асы-

ры ашыкѣгъандан «Ассалам алейкум» деген алапат сѣзлени чабыѣ келе, тюшюрѣб кѣойгъанса. Алкѣын аны киши табхан болмаз. Энди мен автобусну тохтатайым, сен а эрлай тюш да, аны таб да, сора чыртда тюшмезча китабларынѣ бла бирге сумканга салырса,— деди.

Мухтарчыкѣ адамланы ичлеринде бу сѣзлени эшитгеринде, андан да бек уялды. Ибрагим акка уа автобусну шофѣрундан былай тиледи:

— Айыѣ этме, багъалы шофер! Шо, иги джаш кибик автобусунгу бир тохтат, не ючюн десенѣ, ма бу, бизни Мухтарчыкѣ, сени автобусунга минерге асыры ашыкѣгъандан «Ассалам алейкумну» джолда тюшюрѣб кѣойгъанды. Ол сеbebден тюшюрген затын бир излеб табсын.

Шофер автобусун тохтатды. Алай а Мухтарчыкѣ тѣгерге унамады. Уяла, уяла кѣарт Ибрагимге кѣараб:

— Ибрагим акка, кечигиз, сизни бла саламлашыргѣа унутуб кѣойгъаныма. Эндиден сора мен кѣартла бла, кесимден уллула бла саламлашыргѣа ѣмюрде да унутурукѣ тюлме, — деди.

— Аперим, аперим, энди мен ийнанама сен кесингден уллула бла саламлашыргѣа, аланы адеблерин, намысларын, сыйларын кѣрюрге унутмазлыгъынгы. Андан да бек сеннге ийнанганым неди десенѣ, сен чыртда алдамай, хар кѣуру да тюз айтырынга, — деди Ибрагим акка.

Генерал кѣолуму тутду

Мени кѣарт атам Мусса Ата джуртну сакѣлар ючюн фашистле бла кѣазауат этгенди. Ол кѣазауатда аскер бѣлекге командир болгъанды. Аккамы командири уа генерал Зайцев Василий Иванович эди.

Кѣарт аккам ол генералны этген джигитлигини, аны акѣыллылыгъыны, солдатланы сюе билмеклили-

гини, фашистлени кёрюб болмагъаныны юсюнден кёб сейир хапар айтады. Мен ол хапарлагъа скойуб тынгылайма. Кесим ол джигит генералны бир кёрсем деб, умут этеем.

Аккам къазауатда сакъат болуб къайтханды. Алай болса да, ол тирилей турады.

Бизни къралны уллу сууларыны бири Волга сууду. Аны джагъаларында орналгъан сахарла кёбдюле. Аланы ичлеринде Волгоград сахар да барды. Къазауатда фашист аскерле ол сахаргъа дери баргъандыла. Аланы Волгоградны къысха заманда алыргъа деб, муратлары болгъанды. Алай а, бизни джигит аскерлерибиз фашистлени Волгоградда ууатхандыла. Ол сахарны фашистледен къалай сакълагъанларыны, анда къалай къан тёкгенлерини юсюнден аккам кёб хапар айтыучанды. Аккам айтханнга кёре, Волгоград сахарда къазауатны кюнлеринде чачылмай, оюлмай хазна юй къалмагъанды. Акканы айтханындан Волгоград сахарны кёрюрюм келген эди.

Бир джолда школдан келдим. Китабларымы столума салдым. Сора эшигибиз къагъылгъан тауушну эшитдим. Эрлай эшикге чыкъдым. Юйюбюзню аллында почтальон тиширыу аккамы чакъыргъанын эседим. Аккам юйден чыгъыб, аны къатына баргъанында, ол тиширыу анга бир письмону узатды. Къарт аккам письмону алыб, ачыб окъугъанында, тамам къууанды.

Ол письмо Волгоград сахардан келген эди. Анда аккам къазауат этген онунчу стрелковый дивизияны сау къалгъан аскерчилерини тюбешиулери боллукъларын билдире эди. Письмода къарт аккамы ол тюбешиуге чакъыра эдиле. Ол себебден юйде джыйылыб, оноу этдиле. Къарт аккам ары барыргъа керек болду. Мени аккам бла барыргъа кёзюм къарады. Аны аккам, аммам, атам эмда анам эседиле. Школда уа каникулларыбыз башланмагъан эдиле. Алай а, аккам барыб, школну директорунда^н, мени биргесине элтирге деб, эркинлик алды.

Аккам да, мен да хар небизни джарашдырыб, джолгъа хазыр болдукъ. Аккам бютеу саугъаларын кёкюрегине такъды.

Къарт аккам къазауатны заманында кесини аскер бёлеги бла фашист аскерлени кёб кере ууатханды. Аны, ол джигитликлери ючюн, къралыбыз кёб тюрлю орденле бла, медалла бла саугъалагъанды. Мени уа къуру октябрёнок деген джулдузчугъум барды.

Волгоград шахаргъа аккам бла мен поезд бла бардыкъ. Мен ол шахарда биринчи кере болама. Биз ары барыргъа, онунчу стрелковый дивизияны кёб аскерчиси келиб тура эдиле.

Ол дивизияны аскерчилери къазауатны заманында кёб джигитлик этгендиле. Артыкъсыз да бек ол дивизия, Волгоград шахарны фашистледен сакълай, аланы анда ууатханы ючюн, анга Ленинни орденин саугъагъа бергендиле.

Тюбешиуге келгенлени барысыны кёкюреклери орденле, медалла бла джасалыбдыла. Алтын джулдузлары болгъанла да бардыла. Тюбешиуде тиширыула да аз тюлдюле. Аланы да бардыла орденлери, медаллары. Кеси да билмей тургъанлай, аккамы артындан келиб, эки къолу бла кёзлерин бир тиширыу джабды.

Ол Нина деген медсестралары эди. Волгоградда, уллу сермешде аккам ауур джаралы болады. Аны Нина Ивановна эслейди. Сора эрлай джетиб, тобну, окъну тюбюнде аны джараларын байлаб, анга болушуб, Волга сууну ары джанына санчастха ашырады. Ол тиширыу аккамы ёлюмден къутхарады.

Бюгюн джазгъы кюн, ким да сукъланырча, джарыкъ тиеди. Джылыды. Чыпчыкъла ариу джырлайдыла.

Пионерле, саф-саф болуб, даурбазларын къагъыб, тюбешиуге келген ветеранланы алгъышларгъа келедиле.

Къазауатны кюнлеринде уа былайда шахарны къара тютюн, чарс басыб, тобла атылгъан, самолетла кюйген, джаралыланы ынгычхагъан тауушлары болма-

са, башха зат болмагъанды. Олсагъатда юйле, заводла, школла, больницала оюлгъандыла, кюйгендиле.

Ол кыйын кюнледе, бизни къралны кёб миллетлерини адамлары, кърнашлача, бир болуб, къанларын, джанларын аямай, къазауат этгендиле. Кърнашлыкъ кюч бла фашистлени ууатхандыла, хорлагъандыла.

Бююн а къазауатны ветеранлары асыры къууангандан, кърнашлача, эгечлеча бир-бирлерин къаты къучакълайдыла. Ала бир-бирлерине тансыкъ болгъандыла. Къууангандан джыламукълары да келеди. Ма, керти совет кърнашлыкъ, эгечлик, джигитлик. Ма, керти интернационалист байлыкъ эм какъ джюрекден бири-бирин суймеклик.

Быллай тюбешиулени кючлери уллуду. Адамла кёрген кыйынлыкъларын эслерине тюшюредиле. Сагъыш этедиле. Ол себеден быллай тюбешиуле бола турсала, ветеранла кёрген затларын унутурукъ тюлдюле.

— Ой, къалай алапат эди ол тюбешиу! Шо, аны сиз бир кёрге эдигиз? Анда джигит ветеранла, кеслерини къазауатда джырлаучу джырларын джырлай эдиле.

Аккам да, мен да бу тукъум джигитле бла селеше тургъанлай, бир генерал келиб, аккамы къучакълады. Джашауун, саулугъун сорду. Сора бери айланыб, мени кёргозе:

— Бу кимни джашыды? — деб сорду.

Аккам сир болуб, кълун бёркюню кыйырына элтиб, чест бере:

— Джолдаш генерал, ол мени туудукъчугъумду, — деди.

Сора генерал кълун меннге узата:

— Ассалам алейкум! Аперим, аперим, сен джигит Муссаны джашыса, — деб кълуму тутду.

Мен бек къууаныб, генералны кълун эки кълум бла къаты тутдум.

Кёб да турмай, бизни уллу къууанч тюбешиуге ча-

къырдыла. Волгоград шахаргъа СССР-ни ара шахары Москвадан да келген эдиле къонакъла. Ала бла бирге Волгоград шахарны тамадалары, бир ариу, бир уллу кинотеатырда тубешдиле.

Анда кёб адам чыгъыб сёлешди. Хар сёлешген ветеран онунчу дивизияны аскерчилерини джигитликлерин айта эди. Керти джюреклеринден алгъышлай эдиле. Сора ветеранлагъа кёб гокка, саугъа бердиле.

Андан чыгъыб биз Волгоградны кёб джеринде болдукъ. Ол кюнледе аккам бла мен «Мамаево курганда», «Родина-мать» деген эсгермеледе, Волгоградны сермешлерине аталгъан музейлеринде болдукъ.

Артыкъсыз да мен бир сейир затны бешинчи номерли школ-интернатда кёрдюм. Ол школну Ата джурт ючюн баргъан къазауатха аталыб этилген музейинде аккамы сураты бар эди. Ол суратны таб, ариу алыннганы бюгюн да мени кёзюмден кетмейди.

Ол сурат 1942 джыл ноябрь айда аккам кесини аскер бёлеги бла фашистлеге чабыуул этген заманында алыннган эди.

Аккамы джигит, огъурлу нёгерлери бла танышдым. Мен кёрюрге суйген джигит генерал мени къолуму тутду. Кёб джигитни, батырны эмда огъурлу совет адамланы кёргенимде, мен да былача болалсам деб, кёлюме келди. Алай болур ючюн, мен иги окъургъа керекме. Эм баш борчум а, мени сартын, уллу болсам, Ата джуртну айтханын, аккамча, аны джигит, огъурлу нёгерлерича, ол мен кёрген джигит генералча этерме, толтурурма деб турама. Ата джуртубузгъа джанын, къанын аямагъан адам ол керти патриот эмда интернационалист адамды. Мен да аллай адам болургъа бек сюеме,— деб, школну сохтасы Мурат халпарын бошады.

Уллуну джюрюшю, джашауда аякъ алышы гитчеге юлгю болады. «Ата сыры балада» деб бош айтмайдыла. Муратны джюрегин толтургъан асыл иннетле аны джашау джолуну кыблаамасы боллукъларына сёз джокъду.

Дерт

Бир джолда эки кърнаш кеслерини «Волга» машиналарына миниб, уугъа тебрегендиле. Ала узакъ бармай, чегетден агъач ташыучу джолгъа чыкъгъандыла. Ала кенг къулакъны ичи бла таула таба, иги узакъ баргъандыла. Сора къатышлы чегет басхан тауну тюбюнде, кенг талада машиналарын къоюб, школарын, сумкаларын сыртларына атыб, уучу итлери бла чегетге кириб кетгендиле.

Ол кюн уучула чегетде бек кёб айлангандыла. Алай а не джаз тауукъну, не джумарыкъ тауукъну, ол огъай эсенг не тюкюню, не да къоянны табыб, алагъа «тарх» деб шкокну атмагъандыла, уугъа баргъанлыкъгъа, тюк чакълы бир хайырлары болмай, арыб, машиналарына къайтыб келе тургъанлай, уучуланы итлери быладан алгъа джаяу джолчукъну чабыб кетгенди.

Алай а узакъ бармагъанлай, бир къалын терекле ни юслерине чынгагъанды. «Арабин, бу итге не болгъанды? Бу не палахны табханды? — деб кърнашла бек сейирсингендиле.

Ала кызыу атлаб, кёкеннге джетгендиле. Аны эки джанындан алыб къарагъандыла. Къарасала уа, эки гитче мамурач балачыкъ, итден кърккъгъандан, бир-бирлерин теблей тургъанларын кёргендиле.

— Бу эки гитче мамурач балачыкъ бу кёкеннге къайдан кирген болурла? — деб гитче кърнаш уллу-суна соргъанды.

— Быланы ажымсыз да аналары ачыуланыб, уа-сындан кыстаб ийгеннге ушайды, — дегенди уллу кърнаш.

Кертиси уа былай болгъанды. Ана айю джукълар гъа деб мурджарына джатханды. Алай а аны эки балачыгъы хаман ойнаргъа къалгъандыла. Ала, бир-бири бла тутуша келиб, аналарыны юсюне талай кере джыгъылгъандыла. Ана айю алагъа «тынч туругъуз.

болдугъуз» деб айтыр ючюн къалмагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ойнаргъа къызгъан сыркуу айю балала хырылдашыб, бир-бирин тартыб кюрешгендиле. Хайда ёрге-ёрге секиргендиле, аналары бир-эки кере уятхандыла.

Болмагъанларында, ана айю тамам балаларына ачыуланганды. Экисин да иги туйгенди. Аланы уясындан кыыстаб ийгенди.

Эки мамурашчыкъ, аналарындан кёллери къалыб, джылай-джылай, чегетде джаяу джолчукъну бара тургъанлай, ала уучуланы итлерине тюбеб къаладыла. Сора уучу ит балалагъа мыллыгын атханды. Была, итден къоркъуб, кёкенлеге киргендиле. Уучу ит а, кёкенлени тегереклерине чабыб, быланы ары-бери иймей, уучу къарнашла джетгинчи дери тыйыб тургъанды. Итни мамурачлагъа чабханын ана айю кёрюб, эшитиб тургъанды.

Бююн ууда джоллары болмагъан уучу къарнашла, бу айю балаланы кёргенлеринде, эрлай аланы тутуб, хазыр сумкаларына салыб, башларын къаты кыысыб, «къурудан къуйрукъ да маджалды» дегенлей, аланы алыб келиб, «Волгагъа» салыб, итлерин да миндириб, юйлерине кетгендиле.

Алай бла ол уучу итни кючу бла табылгъан эки мамурашчыкъгъа уучула бек къууангандыла. Ол заманда ана айю уясындан чыгъыб, уучуланы эки мамурашчыкъны тутханларын, элтиб «Волгагъа» салгъанларын кёрюб тургъанды.

Уучула «Волга» бла кетиб тебregenдиле. Мычымай быланы ызларындан ана айю да тебregenди. Была кыызыу барсала, ол да кыызыу чабханды. Акъырыныракъ болсала, ол да акъырын болгъанды. Уучула уа ана айю ызларындан келгенин кёрмегендиле, халпарлары болмагъанды, билмегендиле. Агъач ташыгъан джол тамам ариу джол болгъанды. «Волга» ол джолда иги кыызыу баргъанды. Ана айю андан узакъ артха къалмай барыб тургъанды.

Алай узакъ бармай, бир элге джетгендиле. Бу эл-

ни кыйырында уучулары бир таныш адамлары джашагъанды. Заман ингир ала болгъанды. Ууда ач болгъан уучула танышларына барыб, чай ичер муратлары болгъанды. Танышлары быланы къонакъ этиб, юйюне элтгенди. Была барыб, олтуруб, ушхуур биширтиб, аны ашаб, ичиб бошагъынчы неллай бир заман кетгенди? Аны ким биледи?

Алай а бир заманда «Энди кетейик» деб уучула ёрге туруб, къонакъбай да аланы ашыра эшикге чыккъандыла. Чыккъсала, аллайгъа чыккъсынла, «Волга» машиналары башы тюбюне айланыб, аны бир деб бир сау джери кълмай, адам танымазча ууатылыб тура. Ол огъай эсенг, эки мамурашчык салынган сумкала, бускак-бускак болуб, атылыб, ичлеринден мамурач балала уа джокъ тура эди. Алай болса да, уучула ана айюю «Волганы» сюрюб, аны ычхындырмай келиб, табыб, чачыб, ичинден балаларын алыб кетгенине бек сейирсингендиле. Ана айю уа дуняда болмагъанча бир ачуланыб, «мени балаларымы эндиден сора меннге сормай, алыб кълчмазса» дегенча «Волгагъа» эталгъанын этиб, дертин джетдириб, балаларын алыб кетгенди. Уучулары итлери да алайдан къллары эсе да думп болгъанды.

— Шо, ана айю балалары ючюн былай этерикди деб бизни джети джукълаб акълыбызда джокъ эди, — дегенле уучула.

Джюн чындайчыкълa

Таурух

Кълч айлада къл сюрюу талай кере, джюджю тѳбени кълтында отлаб, джатыб, аякълары бла кеслерин кълшыб, кѳб тюклерин тюшюрюб кетгендиле. Алай а бир кюн джюджюлени аналары эртденбла эртде юйлеринден чыгълыб, джюджю тѳбени тѳгерегине къларагъанды. Джюджю тѳбени тѳгерегинде тюшюб тургъан

мардасыз кѣб къой тюклени кѣргенди. Юйюне къайтыб, былай айтханды:

— Балаларым, эшикде тѣгерегибиз къой тюкледен толуб турады. Биз аланы зыраф этмей джыяйыкъ. Бурунгула айтханнга кѣре, «Бичен чѣбден», мюрзеу бюртюкден, джюн тюкден» болады. Ол себебден тюклени джыйсакъ, джюн боллукъду. Джюн а бир затха джарар, — деб балаларын да алыб, эшикге чыкъгъанды.

Джюджю балала къадалыб аналарына болушхандыла. Тюклени барысын да джыйыб, юйлерине элтгендиле. Джюджюлени уллусу, гитчеси да ишлерге бек сюедила. Ала джай бош турмагъандыла. Чѣплени джыйыб, къышха бичен этгендиле. Бюгюн а ала къадалыб, ишлейдиле: кими джюню кири ариулайды, кими суу келтиреди. Бирлери уа джюню джууадыла. Башхалары джюн тарайдыла. Бары да, къадалыб, таза джюню боягъандыла, ийиргендиле, къыббала этгендиле.

Джюджю балала бек къууаннгандыла. Аналарыны тѣгерегине басыныб, ѳрге-ѳрге чынгагъандыла. Хар бири кѣлюне келгенни айтханды.

— Меннге анам джюн бѣркчюк этерикди, — дегенди бирчиги.

— Огъай, анам меннге джюн кѣлекчик этерикди, — дегенди башхачыгъы.

— Сиз билмейсиз, анам меннге джюн къолкъабчыкъла этерикди, — дегенди чынг гитчечиклери.

Джюджю балала былай къызыугъа киргенлеринде, аналары аланы рахат этер ючюн, былай дегенди:

— Тохтагъыз, балаларым-джанларым, ашыкъмагъыз, энди барынга да джюнден бѣркчюкле, кѣлекчикле, къолкъабчыкъла этерге джюнюбюз джетерик тюлдо. Ол себебден барыгъызгъа да джетерча джюн чындайчыкъла этейим, узаймай сууукъ келликди.

Джюджю ананы къолларында чындай этген ийне ле къызыу ойнаб башлагъандыла. Сора джюджю балалагъа ориу оюула салыннган джюн чындайчыкъла этиб кийдиргенди.

Джюджю балала джюн чындайчыкъларын да кийиб, кьууаныб, эшикге чыкъгъандыла. Эшикде чыммакъ — акъ къар, тауланы, тюзлени, чегетлени, джюджюле джашагъан тебечикни, акъ джууургъан джабханча, джабыб тургъанын кёргендиле. Терен къарда чабыб, ойнайыкъ дегенлеринде, ала бары батыб кългъандыла. Болмагъанында, нарат терекден ийнелерин алыб, аладан аякъ чанала этиб, учуб башлагъандыла. Ала ингирге дери учаргъа юренгендиле, бек кьууаныб ойнагъандыла. Ойюларын бошай:

— Тохтагъыз, тохтагъыз, — дегенди джюджю балаланы уллулары, — тамбла эртденбла эртде, ол бизге джюнлерин кьоюб кетген кьойлагъа барайыкъ, ала майна алайда узакъ болмай кьой кьошда джашайдыла. Ол кьой сюрюу энтда кёб джюн этер ючюн, биз ол джай джыйгъан биченибизден алагъа элтиб ашатайыкъ.

— Тюз айтады, тюз айтады, — дегендиле кългъан джюджю балала. Экинчи кюн ала ол джыйгъан биченлерине барыб, бирер кюлте этиб, сыртларына къаты кьысыб тебрегендиле. Джюджю балала бир талай джолну баргъандан сора:

— О, хахай, болушугъуз! Болушугъуз! — деген тауушну эшитгендиле. Айланыб къарасала, эм гитче джюджю балачыкъны джыгъылыб, терен къаргъа сыртындан тюшюб тургъанын кёргендиле. Эрлай бары да джыйылыб, аны аякъ юсюне салыб, къарын кългъыб, кюлтечигин сыртына джангыдан къаты кьысхандыла. Сора кьойлагъа биченлерин алыб баргъандыла, кьойланы габдешлерине салгъандыла. Биз этген биченни ашаб кёрюгюз, дегендиле. Кете тебреб:

— Кьойла, — дегендиле джюджю балала, — биз сизни бла керти шохлукъ джюрютюрге сюебиз. Сиз да, биз да керти хоншулабыз. Бек сау болугъуз, бизге берген джылы джюнюгюз ючюн, энтда джюнюгюзню кёб этерсиз деб, тилек бла келгенбиз. Сиз эм огъурлу, чомарт ууакъ аякълыласыз. Аны ючюн болур, биз сизни бек сюебиз, — дегендиле.

Къойла да къонакъларын, хоншулары джюджю балаланы, юйге чакъыргъандыла. Алай а, ызларына ашыкъгъанлары себебли, джюджю балала юйге кирирча болмагъандыла. Сора къойла:

— Багъалы джюджю балала! Сиз бизге бичен тигим этгенигиз ючюн бек сау болугъуз. Биз сау-эсен болсакъ, сиз къыш сууукъ болмаз ючюн, энтда, къачда, биз сизге джюн берирбиз, — дегендиле.

Къойлагъа уллу сый бериб, бюсюреу этиб, джюджю балала ойнай-ойнай, сау эсен юлерине къайтхандыла. Андан бери къыш сууукълада, джюджю балаланы аякъчыкълары чыртда сууукъ болмайдыла.

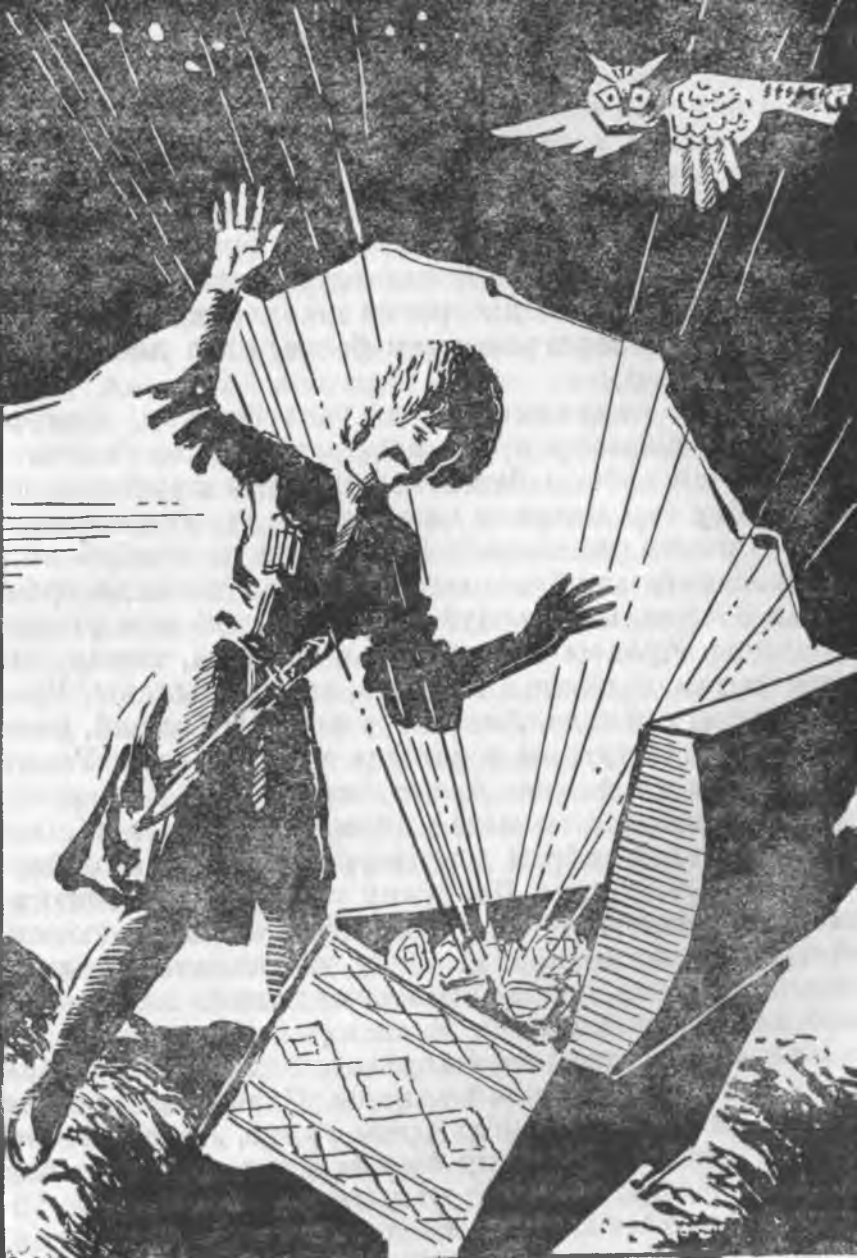
Кюбюр

Таурух

Тауланы арасында бир элде эки къарнаш джашагъандыла. Уллу къарнашны аты Басхан болгъанды. Ол дуняда болмагъанча бек бай джашагъанды. Алай а ол къызгъанч, зар, хыны, кеси да джарлы адамланы кёрюб болмагъанды. Джалчыларын чыртда аямагъанды. Хоншулары бла сёлеширге ыйлыкъгъанды. Кесинден сора кишини адамгъа санамагъанды.

Басханны гитче къарнашыны аты Аслан болгъанды. Ол бек огъурлу, халал, кенг джюрекли, ууакъ юйдегиси, кеси да джарлы джашагъанды. Аны не малы, не джери болмагъанды. Къуру эки ууаныгы, бир, ууала тургъан арбасы, топракъбаш юйчюгю болгъандыла. Ол огъай эсенг, Басхан, Асланны юйдегисин кесине ишлетиб тургъанды. Басхан аланы ургъанды, тюйгенди. Джалларыны орнуна уа къарынларына ашатханын санагъанды.

Бир джолда Асланны сабийлери тамам ач, джалангач болгъандыла. Сора Аслан чегетге барыб, терклени кесиб, аланы мычхы бла кесиб, къангала эт-

генди. Аланы арбасына джюклеб, эки ууаныгын джегиб, сахаргъа базаргъа тебregenди. Юйдегисин чакъырыб:

— Энди мен къангаларымы элтиб, сахарны базарында сатайым, сора сизге бир ашарыкъ, кийерик мадар этейим, — деб арбасын сюрюб кетгенди.

Джай айлада болгъанды. Тамам уллу джангурла джаууб, тау башлада къарла, бузла эриб, Къобанны сууу эрши тукъум къобуб келген заманы болгъанды. Ол заманлада арбала джюрюген джоллагъа киши къарамагъанды. Къарагъан адам болса, анга джал-хакъ киши бермегенди.

Алай бла къаралмагъан джолла бек тар, чунгурлу, ташлы, джангур суула ашагъан джолла болгъандыла. Аслан арбасы бла Къобан сууну къыйырында джолну бир тар джерине джетгенлей, ууаныкла неден эсе да илгениб, Асланны да, арбасын да къобуб келген Къобаннга къуйгъандыла. Аслан Къобанда арбасындан айырылыб, къобуб баргъан сууда иги ушакъ баргъанды. Арбасы шоркъалагъа тюше да, ташая, дагъыда чыгъа, ташлагъа мине да, ауа, чачылады. Ууаныклары да ёледиле. Аслан суу азыгъы болмай, кючден-бутдан сууну ары джанына чыкыгъанды. Узакъ болмай, суу джагъада Аслан бир дорбунну эслейди. Энди бу джибиген юсюмде кийимлерими сыгыб, бир кебдирир мадар табсам деген мурат бла Аслан ол дорбуннга салыб барады. Дорбунну тюз арасында джукъланыргъа джетиб тургъан отну кёсеу башлары тютюнлей тургъанларын кёреди. Отну джукълатмай, ышырады. Юсюндеги суу кийимлерин тешиб, аланы сыгыб, отда кебдиреди.

Кюн батыб, иги кеч, къарангы болады. Алай бла Аслан кече ол дорбунда къалады. Дорбуннга ол кече киши келмейди. Эртденбла эртде туруб, Аслан тегерегине къарайды, дорбунну эм таша джеринде ол бир кюбюрню кёреди. Къоркъа-къоркъа, аны ачыб къарайды. Къараса уа, аллайгъа къарасын, кюбюрню ичи алтындан этилген затладан толу.

— Бу хазна кимники эсе да, иеси бусагъатдан келлик болур, — деб, Аслан къоркъгъанындан да бек къоркъады. Сора терен сагъышха киреди. Таб дорбуну да, кюбюрню да атыб къачарча болады. Алай болса да, кюбюрню алыб чыгъады.

Кюбюрню бери гудучула келтиргендиле. Аланы кимле эселе да излеб табыб, ёлтюргендиле. Кюбюрню да излегендиле, алай а табмай кетгендиле. Ол кюбюрню ёлюмню къолундан кючден-бутдан ычхыннган Аслан табханды.

Аслан, кюбюрню да сыртына кёлтюрюб, юйюне келеди. Аны алай келгенин кёрген ууакъ сабийлери бла къатыны:

— Ёгюзлерибиз, арбабыз, ашарыгъыбыз, киеригибиз къайдадыла? — деб къычырыкъ этиб джылаб башлагъандыла.

— Да, бир тохтагъыз! Тохтагъыз! Мени сау къалай къалгъанымы билсегиз, сиз былай джыларыкъ тюл эдигиз. Не уа мени бу алыб келген кюбюрюмю ичине да бир къарагъыз, — деб, Аслан ол келтирген кюбюрюм юйчюкню арасына салгъанды. Барысы да джыйылыб, кюбюрню башын ачхандыла. Топракъбаш юйчюклерини ичи алтынланы джылтырагъанларындан джарыгъанды. Аслан суугъа къалай кетген хапарын да айтханды. Аны сау къалгъанына къатыны, ууакъ сабийлери да бир-бирлерин къучакълаб, мардасыз къууаннгандыла.

Асланны алтын хазна табыб келгени тийреге, элге джайылгъанды. Бу хапарны Басханны къатыны да эшитгенди. Эрлай джыланча сылджыраб, Асланлагъа джетгенди. Алтын хазнаны кёргенди. Бу да Басханча зар, къызгъанч, тилчи тиширыу болгъанды. Аны зар кёзлери чартлаб чыгъарча болуб:

— Аслан, сен бу алтын хазнаны къайдан табханса? — деб къадалгъанды.

Аслан болгъаныча хапарын джарашдырыб айтханды. Алай а Басханны къатыны ийнаныргъа унамагъанды. Болмагъанында, ол ийнаныр ючюн, Аслан

хапарына болмагъан ётюрюк хапарны къошханды:

— Ууаныкларым юркъюб, суугъа кетгеникде, сууну тюбюнде бир кенг эшикле ачылдыла, сора биз ары кирдик. Кирсек, джерни тюбюнде бир ариу, бир алапат уллу шахар. Аны базарында уа не къанга, не улоу джокъ. Эрлай къангаларымы, арбамы, ёгюзлерими алдыла, сора бу алтын хазнаны бердиле, — дегенди.

Басханны къатыны юйюне чабыб барыб, эрин алыб келиб, Аслан келтирген алтын хазнаны кёргюзгенди. Ол зар, бай адамла юйлеринде кёб тюрюлю оноу этгендиле. Эм ахырында бу оюмда тохтагъандыла:

— Шо, ол аман Аслан табхан хазнаны къалай табмазбыз? — дегенди Басхан.

— Хо, ай юйюнге, тюббе-тюз айтаса, — дегенди къатыны.

Талай кюнден сора Басхан арбасына эки ууаныкны да джегиб, арба толу къанганы джюклеб, джолгъа чыкъгъанды. Джолда бара-бара, ол Аслан кетген джерден Басхан да суугъа арбасы бла кетгенди. Басханны къатыны уа:

— Шо, Басхан къачан кюбюр бла бир алтын хазнаны алыб келликди? — деб, кече джукъламай, ашыгыб чыгыб, джолгъа къарай, тургъанды. Алай а Басхан бир ыйыкъ озгъанында да къайтмагъанды. Бир кюн элге къуугъун келгенди. Басханны ёлюгюн сууда табхандыла деб. Аны эл джыйылыб бастыргъандыла. Басханны къатыны:

— Басхан нек ёлюб къалды? Ол да, ма сен кетген джерден сенича суугъа кетгенди. Бизни оноубуз да сен этгенча этерге эди? — деб джыламсыраб Асланга соргъанды.

Аслан баш энишге къараб, бир кесек да сагыш этиб, Басханны къатыны кёлюн басар ючюн, былай дегенди:

— Мени кёлюме келген бла былай болгъанды: бир ажымсыз Басхан сууну тюбюне кетген заманда, ол бизге ачылгъан эшиклени джабылгъан кёзюлерине тюшгенди.

Кийимле

Тау рух

Эртде-эртде биз джашагъан ариу джер, кесини да джаш заманында тюрлю-тюрлю бек кёб сагъышла этгенди.

— Арабин, меннге ким бичер эди, мен юсюме керекли кийимлени, — деб. Ол кийимле уа аллай кийимле болургъа керекдиле, къыш сууукъ, джай да исси болмазча.

Сора бизни ариу Джер дунияны башында эм уста кийим бичиучюлени, тигиучюлени чакъыргъанды. Ала да кимле болгъандыла? Джылы джангур, чыммакъ-акъ къар эмда уллу тегерек, джарыкъ кюн.

Ала башыбыздагъы мийик, дангыл кёкге чыгъыб, кёб сагъыш, оноу этгендиле. Чынг артында, кёб да мычымай, ала Джерге бир алаамат ариу кийимле бичгендиле, тикгендиле. Ала да не кийимледиле?

Джер къыш сууукъ болмаз ючюн, анга къардан чыммакъ-акъ тонну, джай да аны иссиликден сакълар ючюн кём-кёк омакъ, ариу чебгенни, юсюнде да тюрлю-тюрлю гокка ханслары бла.

Джер бу алаамат кийимлени кийиб кёргенди. Бек къууанганды. Бююнлюкде къыш сууукълада чыммакъ-акъ тонун, джай иссиледе да ол омакъ кём-кёк чебгенин кийгенлей турады.

Олсагъатда джерни юсюнде кёб тюрлю-тюрлю джанууарла джашагъандыла. Аланы ичлеринде бир гитче кымыжа къоянчыкъ болгъанды. Ол Джерни джаз, джай кийген кём-кёк чебгенини юсюндеги гокка хансланы, кырдыкланы отлаб башлагъанды. Аланы отлаб тойса, джатханды.

Алай а, бир кече джукълаб, сора эртденбла эртде туруб къараса, юсюне бир ууакъ тукчюклени чыгъыб тургъанларын эслегенди. Бек сейирсингенди. Сора акъылына былай келгенди:

— Джерни юсюн джабыб тургъан хансла, кырдыкла аны джылыта болурла. Аладан мени юсюме чыкыгъан тюкле да мени джылытырыкъ болурла, — деб.

Къоянчыкъ кюн сайын, эртденден ингирге дери хансланы отлаб тургъанды. Алай бла къоянчыкъны юсю дженгил огъуна тюкден толгъанды. Ол тамам бек къууаннганды, джылыннганды. Бир кюн а тенгчиклери аны кёрюб, къатына джыйылгъандыла. Сейир-тамаша болгъандыла. Сора гитче къоянчыкъгъа:

— Къара, къара, бу тенгчигибизге? Биз да билмей тургъанлай, юсюне бир ариу, джылы тончукъ кийиб турады да. Сеннге ким бергенди бу алаамат тончукъну? — деб соргъандыла. Тенгчиклеринден джашырмай, ол алагъа:

— Джер-анам бергенди, сиз да менича къадалыб аны юсюндеги кырдыкланы, гокка хансланы отласагъыз, сизге да ол берликди, — дегенди къоянчыкъ.

Андан бери гитче къоянчыкъ бла аны тенгчиклери Джер-аналарын бек сюдиле. Джерча къоянчыкъла да къыш чыммакъ-акъ тончукъларын, джай да кёксюл чебгенчиклерин киедиле. Ол къыш бир тюрю акъсыл, джай да кёксюл болгъанлары аланы джауларындан сакъларгъа болушадыла.

Джер-анабызны къоянчыкълагъа бу тукъум кийимчиклени бергени, аны учсуз, къыйырсыз чомартлыгъыды.

Джабалакъчыкъла

Таурух

Джазгъы кюн эди. Алай а къара булутла, кёкню төрт джанындан басыныб, аны джууургъан джабханча джаба башладыла. Узаймай кюнню джарыкъ кёзюн булутла джабдыла. Сора төбентин сууукъ аяз урду. Джазгъы джабалакъла кёкде учуб башладыла. Кёкге къарасанг а, андан келген джабалакъла шашмай парашютла тюшюб келгеннге ушай эдиле.

— Быланы ким ишлейди? Была къайда джашайдыла? — деб адамны кёлюне келирге боллукъду. Алай а анга джангыз бир джууаб барды. Ол да:

— Быланы кёк ишлейди, ала кёкде джашайдыла.

— Кёкде къалай джаратыладыла?

— Джабалакъланы джаратылгъанлары бек сейир ишди.

Мылы булутла джауаргъа деб, кёкде учуб айлана тургъанлай, алагъа сууукъ аяз уруб башлайды. Булутлада суу кесекчикле бир-бирлерине джабыша, бузлай тебрειдиле. Сора ала абаданыракъ къар джабалакъчыкъла болсала, ала ауурчукъла боладыла. Кёкден эсе, ала джерге тюшерге суюдиле.

Къалгъанлача болмай, эки чыммакъ-акъ джабалакъчыкъ, ойнай-ойнай, джерге тюшюб келе, бир-бирлери бла сёлешиб тебрегендиле:

— Джолунг болсун, — дегенди бирчиги.

— Сау бол, — дегенди башхачыгъы.

— Къайры ашхы джолгъаса? — дегенди бирчиги.

— Джерге тюшюб барама, — дегенди башхачыгъы.

— Джер дегенинг неди? — дегенди бирчиги.

— Джер дегенинг бек алапат затды. Анда битмеген мурзеу, кёгет, чегет, ханс джокъду. Анда джашамагъан адам, мал, джаныуар, къурт, къумурсха джокъду, — дегенди башхачыгъы.

— Да, алай эсе экибиз да бирге тюшейик джерге, — дегенди бирчиги.

— Майна, ол узун, ариу джолну кёремисе? Мен барыб, ма ол джолгъа тюшерикме, — дегенди башхачыгъы.

— Кёреме, ол джолда не этериксе? Неге джарыкъса? — деб соргъанды бирчиги.

— Этиб а не этерикме, ол тюббе-тюз джолда джатарыкъма, солурукъма, — дегенди башхачыгъы.

— Огъай, мен ол джолгъа тюшерик тюлме, — дегенди бирчиги.

— Сора нек тюшмейсе? — деб соргъанды башхачыгъы.

— Мен чыммакъчыкъма, кирсизчикме, — дегенди бирчиги.

— Да, биз барыбыз да джабалакъчыкъла чыммакъчыкълабыз, тазачыкълабыз, — дегенди башхачыгъы.

— Аны сен тюз айтаса. Алай а мен барыб, ма ол джолгъа тюшсем, мени тракторла, машинала теблерикдиле, кирге, балчыкъгъа къатышдырлыкъдыла, — дегенди бирчиги.

— Да, къалайгъа тюшериксе да сен? — деб соргъанды башхачыгъы.

— Тюшюб а къайры тюшерикме, ма ол алма садны кёремисе? Мен барыб, ма ол садны джол джанында тургъан алма терекге къонарыкъма. Менича, дагъыда башха джабалакъчыкъла да къонарыкъдыла. Кюн джылы таякъларын бизге джиберликди. Сора биз барыбыз да эририкбиз, суугъа айланлыкъбыз. Ол терекни юсюнде суучукъ болуб, аны тамырларына тюшерикбиз, аланы тегереклеринден алыб тургъан топракъгъа сингерикбиз, мылы этерикбиз, ашау берликбиз. Алма терек да ёсюб тебрерикди. Джаз ариу чагъарыкъды. Къачха дери алмалары бишерикдиле. Аланы сабийле, уллула ашарыкъдыла. Алай этсек, биз адамлагъа игилик, ашхылыкъ этерикбиз, — дегенди бирчиги.

— Да, алай эсе, мен да сени бла барама, — дегенди башхачыгъы. Экиси да бир терекге тюшгендиле...

«Акътуякъ»

Къыркъ беш джылны мындан алда гитлерчи фашистледен Ата джуртну азатлау тохтамай бара эди. Оналты адамы болгъан тахсачы атлы аскер бёлек, четни ичин бара тургъанлай, иги абадан къулакъ суугъа тюбеди.

— Къулакъ суудан ётерге! — деб командир буйрукъ берди. Кеси да, сескекли болуб, тегерегине къарай:

— Джер джутуб къоймады эсе, бу ит фашистле къайры тас болдула? — деб сейирсинди.

Экишер-экишер болуб, аскер бёлек къулакъ суу таба тебреди. Аскер бёлекни аллында аны командири тамада лейтенант бара эди.

Къулакъ суудан аскер бёлек ётдю. Алай а къулакъ суудан ётмей, Таубий бла аны «Акътуякъ» деген аты суу джагъада къалдыла. Таубий «Акътуякъны» къамчи бла урса да, ол суугъа кирирге унамай, сууну джагъасында ёрге, энишге барыргъа тартыб турду.

— Бу хайуаннга бир къара, бюгюн мынга не болгъанды. Ангылаялмайма. Бу джолгъа дери не суудан, не отдан артха туруб кёрмегенме, — деб Таубий сейирсинген бла къалмай, таб иги ачыуланган да этди. Болмагъанында, атына джангыдан къамчини тёшеди. Алай болгъанлыкъгъа «Акътуякъ» суугъа кирирге унамады.

Таубий атындан тюшдю. Джюгенинден тартыб кюрешди. Алай а джарыла эсенг, бузул дегенча, «Акътуякъ» чыртда орнундан теберге унамады.

— О Таубий! Энгигеракъ бар, сууну сай джери бла ёт. Ол былайын теренирек кёрюб эте болур. Ызыбыздан джетерсе, — деб сууну ары джанындан тамада лейтенант таууш этиб, аскер бёлегин алыб кетди.

Таубий, нёгерлеринден артха къалгъанына мыдахланыб, атына миниб, суу джагъаны энишге кетди. Таубий не бек кюрешсе да «Акътуякъ» къулакъ сууну сай джеринден да ётерге унамады. Ол тебджилдей-тебджилдей, суугъа аз кириб, андан ары базмагъанча, ызына чыгъыб къала эди.

Меннге нек тынгыламайса, дегенча «Акътуякъ» Таубийге айланыб, бир-эки кере кишнеди. Таб «Акътуякъ» ачыуланган халда, ал аягъы бла къулакъ сууну къыйырын бир-эки кере кючлю-кючлю сермеди.

— Да, къоркъакъ, тур сора былай, къулакъ суудан къоркъ да, — деб, Таубий секириб «Акътуякъдан» тюшюб, къулакъ суу таба айланды. Аны мураты суудан кеси джаяулай ётуб, нёгерлерини ызларындан

джетерге эди. Алай а ол суугъа джетерге, биягъы «Акътуюкъ» джетиб, Таубийни аллына туруб, аны суугъа кирирге къоймады.

Сеннге анда этер зат джокъду, ызынга къайт дегенча, ол Таубийни ёшюню, хамхоту бла ызына тюртерге кюрешди.

— Бу адам тюл ушайды да, не излейди менден, — деб Таубий «Акътуюкъны» андан не излегенин билмеди.

Алай а ол Таубийни нёгерлерине джибермегенине ачыу болуб, атына энтда къамчини тёшеди. «Акътуюкъ» дагъыда аны къоюб кетмеди. Аллына тура, джолун кесе, талай заманны мурукку этдириб кюрешди.

Таубий бютеу этер мадарларын этиб бошагъанында, сора:

— Энди, не этейим мен мынга? — деб бир кесек сагъышланды.

Сора ол гёрохун къабындан чыгъарыб, аны «Акътуюкъгъа» айландырыб, сампалына бармагъын салыргъа, алайдан узакъ болмай, шкок, автомат атылгъан тауушла чыкъдыла.

Таубий эрлай атын къоюб, къулакъ сууну ары джанына ётдю. Арам-къарам этмей, мыллыгын сермеш бара тургъан джанына атды.

Таубий чабыб къаллай бир джол къоратханын билмеди. Чабыб бара тургъанлай, аллында тамада лейтенантны эследи. Лейтенант джаралы болуб, джыгъылгъан джеринден секириб ёрге тура:

— Аскер бёлек! Ата джурт ючюн алгъа! — деб къычыра, гёрохундан юрюлюб келген фашистлеге ата, аллына бир кесек тебинди. Алай а фашистле дагъыда анга автоматладан от ачдыла. Тамада лейтенант джыгъылды. Бир кесекден дагъыда турду. Сора джангъыдан:

— Аскер бёлек! Ата джурт ючюн алгъа! — деб дагъыда къычырды. Сора гёрохун фашистле таба буруб, талай кере атды. Дыгалас этиб бир кесек аллына силкинди. Узакъ болмай, бир-эки фашист солдат аугъан-

ларын эследи. Сора кеси да джыгъылды. Аны кёзле-ри чууакъ кёкге аралгъанлары бла къалыб кетдиле...

Таубий, фашистлени автоматладан атханларына да эс бёлмей, чабыб джетиб, тамада лейтенантха болушур мурат бла къарады. Алай а, аны къызыл къаннга боялыб, джансыз санларын кёргенинде, бизни аскерчиле аз, фашистле кёб болуб, кючлю сермешуно баргъанын эследи.

— Арабин, къалгъан джашла уа къайдадыла экен? — деб, төгерегине къарады.

Къараса уа, джашланы бир къаууму ёлюб, бир къаууму да джаралы болуб, джата эдиле. Алай а тамада лейтенантны:

— Аскер бёлек! Ата джурт ючюн алгъа! — деб берген буйругъуну магъанасын терк ангылады.

Ол фашистлеге кесини аскер бёлеги аз болгъанларын билдирмез ючюн, къачыб баргъан фашистлени алларын тыйыб, ызларына ыхтырыр ючюн къычыргъанын билди. Сора Таубий, эрлай автоматын алыб, тамада лейтенантны буйругъун къайтара:

— Аскер бёлек! Ата джурт ючюн алгъа! — деб къычырды. Фашистлеге кёолундагъы автоматындан кючлю от ачыб башлады. Фашистлени кими ауду, кими къачды, кими таш артына букъду. Ала да Таубийге от ачдыла. Алай а Таубий аладан не букъмады, не къоркъмады, не да къачмады. Ол кесине нёгерге, тамада лейтенантны, алайда ёлген нёгерлерини къанларын ит фашистледен алыр ючюн, деген муратны алгъан эди. Фашистлеге къоргъашын окъланы джаудура, хаман алгъа барыб турду.

Бир заманда Таубий ол фашистле болгъан джанындан ачы адам къычыргъанланы эшитди. Иги эслеб къарагъанында, «Акътуякъ», фашистлени бетджанларыны ичлерине кириб, аланы кимин къаба, кимин аякълары бла ура, болгъанны джанлары къайгъылы этиб, айланнганын кёрдю. Аты керти эркишилик, анга нёгерлик этгенине кёл баса, дагъыда автоматына кёол джетдирди. Алай а кесине бир зат тийиб,

эс ташлай башлагъанын эследи. Дагъыда ахыр къаруун джыйыб, къачыб баргъан фашистлеге ызларындан от ачды. Сора эсине тюшген:

— Аскер белек! Ата джурт ючюн алгъа! — деб тамада лейтенантны буйругъун Таубий да, акъырын, ахыр кючюн салыб, айтды.

Андан сора анга не болгъанын да билмей, джыгъылыб къалды. Джер тегерек айланганча болуб, бутлары юзюлгенча керюнюб, эки кезюн къаты къысды. Бир заманда:

— Къарнашым! Къарнашым! Бир кесекчик тез. Бусагъатдан, бусагъатдан иги болуб къаллыкъса, — деген тиширыу ауазны эшитиб, «Арабин, бу тиширыу былайгъа къайдан чыкъгъанды экен» — деген оком башына келе, Таубий кезлерин ача:

— Къайдама? — деб сорду. Мынга джууаб бермей, ол тиширыу бир джанына айланыб:

— Джолдаш майор, сауду! Сауду! — деб таууш этди.

— Терк медсанбатха элтигиз. Аперим! Джигит джаш кере эдим, — деди, кимни эсе да эркиши ауазы. Ол тиширыу Таубийни джараларын къадалыб байлай эди. Таубий аты къайгъылы болуб:

— «Акътуякъ» атым не болду? — деб ол тиширыугъа сорду.

— «Акътуякъ» атынг былайдады... Ол да, сен да уллу джигитлик этгенсиз, — деди ол тиширыу.

Сора Таубий, кезлерин къысыб тургъанлай, тюшондеча, тобланы, пулеметланы, автоматланы атылгъан тауушларын аз-буз эшитди.

— Эшитемисе? Джигит къарнаш? Ол атылгъан тауушланы, ала бизни аскерлени фашистлени арт солдатларын сюрюб, Ата джуртубуздан къыстай, кърал чегибизден ары ётуб баргъан тауушладыла. Энди бизни джолубуз хорлам джолду. Бизни аскерни барлыкъ джолу Берлингеди, — деди ол тиширыу. Алайда Таубийни джараларын ариу байлаб, аны медсанбатха ашырдыла.

Къараулда

Финляндияны чегетлеринде фашист аскерле бла къазауат бара эди. Фашистлени хамхотларына уруб, аланы ызларына ыхтыра баргъан совет аскер бёлек, нарат чегетни ичинде ОМА деген фин хуторну къа- тында тохтады.

Чегетни ичи бла киши къайгъылы да болмай, къа- ра суучукъ кесини джырчыгъын джырлай, шоркъул- дай бара эди. Алайдан узакъ болмай, кюн батхан джа- нында шкок автомат атылгъан тауушла эшитилне эдиле.

Чегетни къыйырында аскерчиле, джерни къазыб, джер юйле этиб, башларын джабыб, ичлерине агъач столла, шиндикле этиб, бёлекни штабын джарашдыр- дыла.

Совет аскерлеге къаршчы турур ючюн, фашистле узакъ болмай, бетджанла этиб, кеслерин бегитирге кю- решедиле.

Кюндюз, кече демей, аскерчиле штабха келиб, буй- рукъла келтириб, аланы командирлеге бериб, андан да керекли джууабланы мычымай алыб кетедиле.

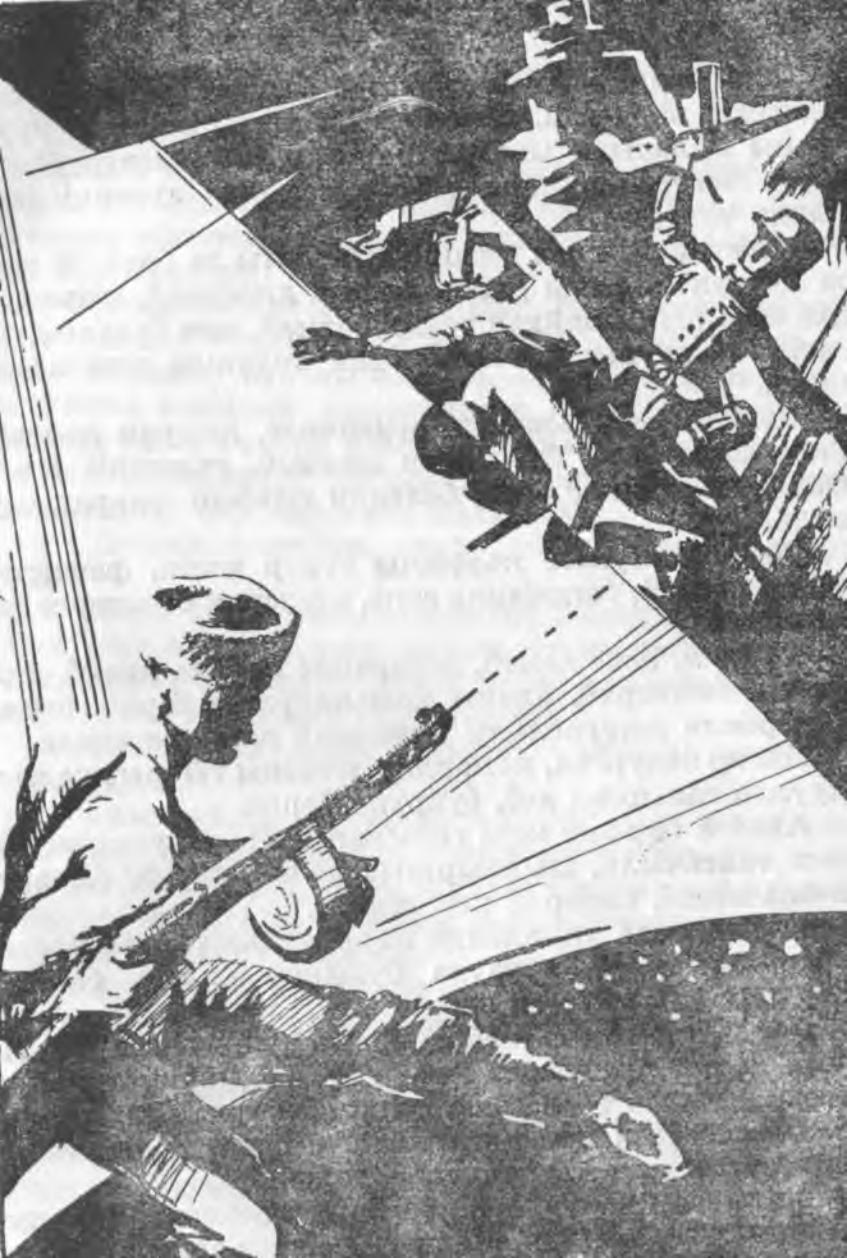
Ингир болургъа, командир, штабны тегерегине къа- рауулла салыргъа деб, буйрукъ берди.

Алай а бир-эки кере салынган къарауулланы фа- шист тахсачыла, шыкъыртсыз келиб, тутуб, бычакъ- ла бла кесиб, ёлтюрюб кетгендиле.

Бир джолда уа, алайда къарауулда тургъан совет аскерчини тутуб, ауузуна бушдукъ салыб, байлаб, джесирге алыб кетген эдиле.

Къазауатда кече киши чыракъ джандырмайды. Не ючюн десенг, фашистле кече чыракъ джаннганны эс- леселе, алайын тобла бла, минометла бла атарыкъды- ла. Ол себебден чегетни ичи кече кёзге тюртюлгенни кёрмезча тамам къарангы болады.

Бир кече къарауулгъа барыргъа аскерчи Болатла- ны Маджитге тюшеди. Маджит фашист аскерни тахса-

чылары кече тауушсуз келиб, бизни къарауулланы марлаб туруб, не ёлтюрюб, не да джесирге алыб кетгенлерин биле эди.

Ингир ала чегетни къалын тубан басды. Бир кесек замандан ууакъ джангурчукъ джаууб башлады. Маджит юсюне да плащ-палаткасын кийиб, автоматыны ичине патронларын салыб, къараууллукъгъа барды. Терекледен акъгъан суу тамчыла, джерге таууш этиб тюшедиле.

Кечени арасында, кюн батхан, фашист аскерле болгъан джанындан, уллу джел келиб, тубанны аллына сюрюб, тас этиб кетди. Алай болгъанлыкъгъа, чегетни ичи къарангылай къалды. Маджит сагъышланды. Не ючюн десенг, фашист тахсачыланы келликлерин биледи. Алай а аланы не да этиб, не ёлтюрюрге, не да джесирге алыргъа керек боллугъуну юсюнден кеси-кесине оноу этди.

Заман бек акъырын ётеди. Кече арасы болады. Озуб да башлайды. Маджит тынчылыкъсызды. Ол къарауулла сирелиб туруучу джерге бир таякъны чанчды. Плащ-палаткасын юсюнден тешиб, таякъны юсюне, адамгъа къаблагъанча, къаблады.

Таякъны башына бёркюн кийдирди. Кеси уа, алайдан узакъ болмай, бир кёкен терекни тюбуне джашырылды. Къулакъ салыб, тегерекге тынгылайды. Алкъын шыкъырт да эшитмейди. Къолуна автоматын алды. Аны тёбен аягъына миндириб, фашист тахсачылагъа от ачаргъа хазырланды. Аланы келликлерин сакълайды.

Бир кесекден Маджитни къулагъына аз-аз тауушла келе башладыла. Къарангыдан бир зат кёрюмейди.

— Арабин, была не зат тауушла болдула? — деб Маджит къайгъы этди. Алай а мычымай, джерде къургъакъ бутакъчыкъланы сынган тауушлары эшитиле тебретиле. Ит фашистлени джууукълашыб келгенлерин ангылады. Къайсы джанындан келгенлерин билалмады, джукъ да кёрелмеди. Автоматын къолуна

къаты кысыб, атаргъа хазыр болду. Эки кёзюн плащ-палаткадан алмай тургъанлай, юч фашист тахсачы эрлай джетиб, аны плащ-палаткасын тюблерине басыдыла.

Маджит, джунчумай, эрлай автоматын фашист тахсачылагъа айландырыб, юслерине от ачды.

Къарангыда нарат чегетни ичи автомат атхан тауушдан толду. Аны бизникиле, фашистле да эшитген эдиле.

Маджит сюелген джерге штабдан, мычымай, бир офицер бла эки аскерчи джетдиле. Сернек тартыб къарадыла. Къарасала уа, юч немча тахсачы ёлюб джата эдиле.

Аны ючюн Болатланы Маджитге «Джигитлик ючюн» деген медаль берген эдиле.

Ол кечеден сора фашист тахсачыла бизни къаратууллагъа тиймей эдиле.

Биринчи джигитлик

Аскер бёлекни командири, тамада лейтенант, тахсачы Сылпагъарланы Аубекирни кесине чакъырыб:

— Сен, джолдаш Сылпагъар улу, мотоциклынга мин да, чегетни ичи джаяу джолчукъ бла барыб, ол Минск шахаргъа баргъан асфальт джолну ары джанында элде, фашистлени болгъанлары бла болмагъанларын билирге керексе. Алай а сени дженгил къайталмагъанынг болса, ма бу эки ракетаны кёкге атарса. Чынг алгъа кызыл ракетаны, ызындан джашилни, — деб эки ракетаны берди. Дагъыда: — Сен алай этсенг, биз ол элде фашист аскерлени болгъанларын билликбиз, сора алагъа тобладан, минометладан от ачарыкъбыз. Энди хайда, ашхы джолгъа, — деб Аубекирни къучакълады.

Ол командир айтхан элге Аубекир мотоциклы бла джууукъ барды. Мотоциклын джукълатыб, акъырын,

тауушсуз эки кьо́лу бла тебере барыб, аны бир кьялын кёкенлени ичлеринде джашырды. Автоматын кьо́луна алыб, кёкенлени ичлери бла бара-барыб, бир мийик терекни тюбюнде тохтады. Эрлай ол терекге миниб, узакъ болмагъан элге къарады. Къараса аллайгъа къарасын, бютеу элни ичи фашист аскерледен тыкъ-тыкълама. Анда фашист СС-чи, танкалы, тоблу, джаяу аскерле кёб эдиле.

Элни юсюне къараб, анда гитлерчи аскерлерин кёргенинде, Аубекир, «Энди, эрлай ызыма дженгил къайтайым да, командириме быланы барын да айтайым, — деб терекден тюшюб башлагъанлай, Минск шахаргъа баргъан асфальт джолдан автомат атылгъан тауушну эшитди. Аубекир сескекли болду. Арабин, мени кёрюбмю кьойдула деб кёлюне келди.

Сора бурулуб, ол таууш чыкъгъан таба къарады. Асфальт джолда бир тиширыу сойланыб, ёлюб, кёкюрегинден къаны бара, къатында эки гитче сабийчик тура эдиле. Къатларында да эки СС-чи солдат, эсириб, ары-бери ауа, кьолларында да автоматлары бла кюле эдиле. Аладан узакъ болмай, люлкасы бла бир джангы немца мотоцикл тура эди.

Бу артыкълыкъны кёргенинде, Аубекирни башында теклери ёрге тургъанча болуб, ол кёб сагъыш этмей, автоматын кьо́луна кысыб, бауурланыб, бугъа-бугъа, иги джууукъ барды. Аубекир автоматындан атыб, ол эки фашистни ёлюб тургъан тиширыуну къатына сойландырды. Чабыб, асфальт джолгъа чыгъыб, алгъа кызыл, ызы бла да джашил ракеталаны кёкге атды. Алай этиб, аскер бёлекни командирине, элде фашистле толу болгъанларын билдирди.

Аубекир алайда туругъа заманы болмагъанын эслеб, эрлай ол эки сабийчикни аналарыны кёкюрегинден айырыб, мотоциклни люлкасына олтуртду.

Асфальт джол мырдылы джерни юсюне этилгени себебли болур эди, аны хар эки-юч километринден джолну тюбюне кёндеден, бетондан этилген тегерек быргъыла саланыб эдиле.

Немца мотоцикл бла Аубекир, сабийлени кесини аскер белегине ашыгыб, алыб келе тургъанлай, тобланы ачы-ачы атылгъан тауушларын эшитди. Бу не затды? — деб Аубекир ызына айланыб, ол эл таба къарады. Къараса уа, бизни тобчуларыбыз тобладан атыб, ол кѳрген элни ура тургъанларын эследи. Бек къууанды.

Алай а тюз фашист аскерлени къатларындан мотоциклны совет аскерлеге алыб, къачыб баргъанын кѳкде учуб айланган бир фашист «Миссершмит» кѳрюб, Аубекирни ызындан сюрдю. Джетиб, кѳкден анга от ачды.

Алай болгъанлыкъгъа, сабийлени хурметлери болур эди, былагъа бир окъ да тиймеди. Дагъыда биягъы фашист самолет быланы ызларындан джетерге, Аубекир ол эки сабийни да алыб, джолну тѳбюндеги бетон быргъыгъа кириб бугъунду.

Алай бла Аубекир ол эки сабийчикни алыб, ызына къайтыб келгинчи, фашист самолет джетгинчи, бетон быргъыгъа киргенлей, биягъы самолет къайтыб келиб, аны мотоциклын джандырды.

Аубекир сабийчиклени да къойнуна алыб, сагъышха кирирге, самолет кѳкге чыгыб баргъанлай, бизни тобчуларыбыз, тобларындан атыб, аны урдула. Самолет кѳкде тютюн эте келиб, сора узакъ болмай, мырдыгъа тѳшюб, чачылды.

Аубекир тамам къууанды. Сора эки сабийчикни да къойнуна алыб, фашист самолетну кѳйдюрген тобчуларыбызгъа салыб келди. Тобчулагъа уллу бюсюреу этди. Кесини болгъан хапарын алагъа айтды. Тобчуладан сапын алыб, сабийчиклени бетчиклерин, къолчукъларын джууду. Ач болгъан сабийчиклени ашатыб тойдурду. Сабийчиклени уллучугъу джашчыкъ, гитчечиги къызчыкъ эдиле. Джашчыкъ келген джолларына къарай:

— Мама нету, мама ду-ду, мама там, мама нету, — деб анасы ѳлген джандан кѳргюзюб тура эди. Бир-бирде уа гитче эгешчигин да къойнуна къаты къысыб,

кычырыкъ этиб джылай эди. Къарнашчыгъыны джылагъанын кёрсе, аны сёлеше билмеген эгешчиги:

— Мама, мама, мама! — деб кычырыкъ этиб джылай эди. Бу гюнахсыз, мугур, ёксюз сабийлени былай кёргенлеринде, бизни тобчула барысы да кёзлерин къоллары бла сюртдюле.

— Тюрлю-тюрлю ачы кыйынлыкъланы совет халкыбызгъа джетдирген ит фашистледен, толу къаныбызны алыргъа, кеслерин да элтиб къайдан келген эселе, ары джыяргъа, — деб ол ёксюз сабийчикле бла ант этдиле.

Кёб да турмай, Аубекир сабийчиклени экичигин да кесини аскер бёлегине алыб келди. Алайдан сабийчиклени «Сабий юйге» ашырдыла. Бу биринчи джигитлиги эди, тахсачы джаш Аубекирни. Ол джигитлиги ючюн аны «Джигитлик ючюн» медаль бла саугъа-ладыла.

Бюгюн Аубекирге джетмиш беш джыл болады. Ол фашистле бла Уллу Ата джурт ючюн баргъан къазауатны аллындан башлаб, артына дери айланганды. Къазауатны Эльба деген сууну джагъасында бошагъанды. Талай кере джаралы да болгъанды. Аны кёкюрегин кёб орден, медаль джасаб турады.

Тас болгъан орден

Сиз эшитмегенмисиз быллай сейир хапарны? Сегиз джыл болгъан Муратчыкъны аккасы Осман, Ата джурт ючюн баргъан къазауатны кыйын джолларында айланыб, талай кере джаралы болгъанды. Ол къазауатда этген джигитликлери ючюн кёб орден, медаль алгъанды.

Мен бир кюн ишден беш сагъатда келдим. От этерге отун джардым. Маллагъа кечеге бичен салдым. Ала-ны орунларына джыйдым. Дагъыда талай ишими этиб, юйге кирдим. Сора бюгюн келген газетлени, жур-

налланы алыб, аланы окъургъа деб диваннга олтурдум. Менден узакъ болмай, столну эки джанында олтуруб тургъан Мурат бла аны тенгчиги Казбекни эс-ледим.

Ала кёкюрекге тагъыучу, тегерек, джылтырауукъ значокну алларына столгъа салыб, анга бек сейирси-ниб къарай эдиле. Экиси да селеше келиб, Казбек Му-ратха:

— Бу ариу значокну сеннге ким бергенди? — деб сорду.

— Солтандан ауушдуруб алгъанма, — деди Мурат.

— Не затха ауушдургъанса? — деб сорду Казбек.

— Аккамы орденине, — деди Мурат.

Мен Мурат бла Казбекни ушакъларын эшитдим. Алай а къолумдагъы журналда сейир хапарны окъуй болур эдим, ол экисини ушакъларына уллу эс ийме-дим.

Талай кюн арадан кетгенден сора, Муратны акка-сын школгъа сохтала бла тюбеширге чакъыргъан эди-ле. Акка джангы костюмун кийиб, аны кёкюрегине ор-денлерин, медалларын тагъа келиб, бир орденин таб-май къалды. Сора излеб тебреди. Ол столланы тарт-хыч ящиклерине, чемоданлагъа, шифонерни бёлюм-лерине, башында табхасына къарады. Алай а бир джерде да орденин табмады.

— Атам, сен нени излейсе? — деб сордум.

— Излеб а нени излейме? Бир орденим джокъ-ду. — Учду-кюйдю, тас болду. Энди табмайма. Ол ме-ни къазауатда чынг алгъа алгъан «Къызыл Байракъ-ны» ордени эди, — деди акка.

Олсагъатлай шаркъ деб, Мурат бла Казбекни эт-ген ушакълары эсиме тюшдю. Сора мен Муратны ча-къырыб:

— Сен, иги джаш кибики, акканы орденин кимге ауушдургъанса? — деб сордум. Мурат мени хапарым болгъанын билиб, бир кесек къоркъаракъ да болуб, акканы орденин Солтан тенгчигине значокга аууш-дургъанын айтды. Талай кюнден сора Мурат, акканы

орденин излеб, табыб келди. Акка Муратны къыджыраб:

— Эндиден сора сени орденлериме, медалларыма бир тийиб кёрейим, — деди. Мен да Муратны тутуб урмадым ансы, тамам бек ачыуландым. Алай а Мурат акканы кёлю андан нек къалгъанын, мени анга не ючюн ачыуланнганымы билмей эди. Ол бери айланыб аккасына:

— Акка, сен кесинг меннге орденлеринги къайда болгъанларын кёргюзген эдинг. Сен кесинг меннге ала бла ойнай тур деген эдинг. Тенглеринге да кёргюз деген эдинг, — деди.

Мурат тюз айта эди. Ол орденлени, медалланы не ючюн, къайда, къалай алыннганларын билмей эди.

Орденле бла медалла, къалайладан кесилген къалай значокла тюлдюле. Ала бизни акканы къазауатда джанын аямай, Ата джуртну сакълагъаны ючюн, анда этген джигитликлерини багъаларыдыла. Ата джуртубузну ит фашистледен азатлар ючюн кюрешиб, алгъан кърал саугъаларыдыла. Биз аланы юйде эм керекли, эм багъалы затлагъа санаргъа, аланы кёз гинджилерибизни сакълагъанча сакъларгъа керекбиз. Ала бла сабийле ойнамазгъа, алагъа чыртда тиймезге керекдиле.

«Шарик»

Германияны ара шахары Берлинни орамларында къаты урушла бара эдиле. «Отуз тёртюнчю» орта танканы командири лейтенант Берлинге чынг алгъа киргенлени бири эди.

Ол танк, тохтаусуз тобундан ата, шахарны орамын бара эди. Орамны бир джанында анасына окъ тийиб ёлюб, аны юсюне ёрге туруб, джылай тургъан гитче немча къызчыкъны эследиле. Кёзню джабыб ачхынчы, ол къызчыкъ орамны арасына чыгъыб, келе тургъан танканы тюз аллында олтурду.

Ол сабийчикни акъ чашчыгъын джазгъы джел тарай, юсюнде кирсиз, чалдыш костюмчугъу байракъчыкъча, кёрюне, кёзчюклерин ууа келиб:

— Мени аначыгъым ёлгенди, мени аначыгъым ёлгенди! — деб къычырыкъ этиб, джылаб башлады.

— Джолдаш лейтенант! Джолдаш лейтенант! Джолну арасында немча къызчыкъ! — деген таууш бара тургъан танканы ичинде эшитилинди. Олсагъатлай танкист, танканы тохтатыргъа деб, тормозундан басды. Аны сынджыр чархлары асфальт джолда темир-темирни юсюне мингенча, таууш этиб, сора танка къалтыраб, титиреб, кесини къурч ауурлугъун аллына басыб, дагъыда ызына силкиниб тохтады.

Танка алай тохтагъанлай, аны башында эшиги ачылды. Андан танкист чыкъды.

Ол танкадан чыгъыб, джолгъа тюшдю. Батыр танкачы немча къызчыкъгъа мыллыгын атды. Аланы къатларында окъла джюзюб башладыла. Лейтенант джаш, энишге ийиле, къызчыкъгъа джууукъ барды. Ол къызчыкъны окъладан сакълай, аны юсчюгюн кеси бла джабды.

Бир кесек заманнга автоматла, пулеметла атханларын тохтатдыла. Къазауат барады. Алай а совет солдат немча къызчыкъны ёлюмден сакълагъанын кёрген фашистле, атханны кюкюб, сейирге къарай, неда атаргъа деб кенгеш эте болур эдиле.

Ол немча къызчыкъ болгъаны ючюн, фашистле бизни сабийлерибизни ёлтюргенча ёлтюрюб, кетерге да боллукъ эди. Алай а совет солдатны адамлыгъы бютеу дуниягъа белгили болур ючюн, ол немча сабийни сау къалдырды.

Орамны арасында джерге джатыб тургъан лейтенант бла къызчыкъны къатларына, танканы ичинден чыгъыб, ол лейтенант джашны «Шарик» итчиги дже-тиб къалды. Джангыдан автоматла, пулеметла от ачыб башладыла.

Несин кемсиз суйген «Шарик», къансыб, джолда сойланды. Къаны асфальт джолну къызартды.

Лейтенант, немча кызычыкыны кыойнуна кыаты кыысыб, танкагъа кирди. Экиси да сау кыалдыла.

Лейтенант джашны, ол скойген итчигин фашистле ёлтюргенлери ючюн, джюреги бек кыыйналды.

— «Шарикни» кыанын мен сиз, ит фашистледен алырма, — деб лейтенант танкасы бла шахаргъа кириб кетди...

Кюн батханнга кетди

Украинаны джеринде эди. 1944 джыл кыазауат баргъан кёзюуню джауумлу сууукъ кыачы, кыышны босагъасына джууукъ болгъанын билдире эди.

Аскер бёлек, фашист аскерлени элден кыыстаб, элни адамларын излей башлады. Элде хазна адам кёрюнмейди. «Бу элни адамлары кыайдадыла? Быланы барын да фашистле кыырыбмы кыойгъандыла? — деб аскер бёлек бек сейирсинди.

Фашистледен азатланган элни юйлерине киргенликге, юйледе адам джокъду. Совет солдатла элде адам табсакъ деб, излей барыб, эм ахырында элни чынг кыыйырындагъы бир аман юйчюкге кирдиле. Юйню ичинде киши джокъ эди. Алай а полну тюбюнде адам шыбырдагъан тауушланы эшитдиле.

Юйге кирген солдатланы бири, эрлай полдагъы тёртгюл эшикчикни бери ачыб, полну тюбюне кыарады. Солдатха полну тюбюнден, киштик балаланы кёзчюклерича, талай сабий кёзчюк кыарады.

Сора олсагъатлай полну тюбюнден ачылыб тургъан эшикчикге эки арыкъ сабий кыолчукъла узалдыла.

Солдат, ол эки кыолчукъдан тутуб, бир арыкъ джашчыкыны башына чыгъарды. Аны кыойнуна алыб, тобукъларына олтуртду. Джашчыкъ, арам-кыарам этмей, солдатны кыучакълады. Сора аны бойнундан кыаты кыысыб, асыры бек кыууаннгандан кыычырыкъ этиб джылады. Солдатны кёзюн, башын уппа этди. Сора бир кесек замандан:

— Андадыла, андадыла, фашистле барыбызны да полну тюбюне къуйгъан эдиле, — деб джашчыкъ полну тюбюн арыкъ къолчугъуну бармакъчыгъы бла кёргюзтдю.

Полну тюбюнден къарыусуз адамланы сёлешген тауушлары келдиле.

— А марджа, балаларым, джанларым, бизге бир болушугъуз, — деб бир къарт амма таууш этди.

Бу тилекни полну тюбюнден эшитгенлей, аскер бёлекни командири:

— Полну тюбюнде болгъан ауругъанланы, къарыусузланы, сабийлени, къартланы дженгил башына чыгъарыгъыз, — деб буйрукъ берди. Дагъыда ол командир, солдатларыны бирин, элни арасында медсан-частха докторну чакъырыгъа джиберди.

Элни арасында терезелерини миялалары ууалыб, ичине къуюлуб, башы кетиб тургъан бир юнню къатында джаралылагъа болушуучу машина тура эди. Аны къатында доктор не бла эсе да кюреше эди. Солдат докторну къатына барыб:

— Джолдаш доктор, элни төбен кыйырында къарыусуз ауругъан адамланы полну тюбюнде табханбыз. Командир сизни ары чакъырады, — деди.

— Хайда, дженгил мени алайгъа джетдир. Алайгъа санчастны да салырбыз, — деди доктор.

Доктор алайгъа джетерге, полну тюбюнден 9—10 ауругъан, къарыусуз адамны чыгъарыб тура эдиле. Доктор алагъа къараб башлады.

Алты джыл болгъан ол арыкъ джашчыкъ, докторну чакъырыгъа кетген солдатны келирин эшик алында ашыгъыб сакълай эди.

Солдат келиб, джашчыкъ бла тюбешди. Саз бетчиги бла, ачлыкъ джетиб тургъан арыкъ джашчыкъ, солдатны кёзюне къараб:

— Сен келмей къаласа деб, къорклуб, тура эдим, — деди.

— Сени атынг къалайды? — деб сорду солдат джашчыкъгъа.

— Ваняды.

— Атанг къайдады?

— Фашистле бла къазауат этеди.

— Ананг а къайдады?

— Майна алайдады... — деб аладан узакъ болмагъан, тюз бачхаларыны арасында тобну огъу тийиб, этген терен чунгурну кѣргюздю.

— Тюнене анамы фашистле ышаннга салыб, «тю-тю» деб автоматдан атхан эдиле. Майна алайда уллу ташланы артына аугъан эди, — деди джашчыкъ.

Бу сѣзлени доктор бла солдат эшитгенлеринде, ала бир-бирлерине къарадыла.

— Джашчыкъны анасын излерге керекди, бир ажымсыз сау болур, — деди доктор.

Доктор да, солдат да, джашчыкъны алыб, аны анасын фашистле ышаннга салыб атхан джерге къараргъа деб бардыла. Алайда тиширыуну джарасындан акъгъан къанны ызын кѣрдюле. Къанны ызы, ол тоб окъдан этилген чунгургъа дери барыб, алайда уа тас болуб къала эди.

Была экиси да иги сагъыш этдиле. Сора солдат:

— Бир ажымсыз аны юсюн топракъ басыб тура болур, — деди. Нек десенг, ол тоб окъну чунгуру кѣб болмай этилгенди.

Сора солдат чабыб барыб, бир кюрекни табыб, ол топракъ тѣбени къазыб башлады. Тиширыуну юсюнде кийимлери кѣрюне башладыла. Доктор носилканы алыб джетди. Бир кесекден джаны саулай, джаралы тиширыуну табдыла. Алай а ол кѣзлерин ачалмай, тамам ауур ынгычхай эди. Тиширыуну акъырын носилкагъа салыб, юйге элтирге башладыла. Анасын сау кѣргенинде, Ваня къууаныб, кычырыкъ этиб:

— Аначыгъым, аначыгъым, джанчыгъым была бизникиледиле. Бизни фашистледен къутхаргъандыла. Аначыгъым, къоркъма. Бир кесекчик тѣз. Ма, бу доктор сени джараларынгы байлаб, аланы сау этиб кыярыкъды.

Кѣзлеринги да бир ач, — деб, Ваня, доктор бла сол-

дат алыб баргъан анасына кёл эте, бир джыгъыла, бир да кьолун носилкагъа джетдире, бара эди. Тиширыуну къаны кёб кетгени себебли, ол бек къарыусуз болгъан эди.

Алайда доктор анга керекли болушлукъ этиб, кече арасына дери кюрешди. Эртденбла Ваняны анасы Нина, колхозну бухгалтери маджалыракъ болуб, кьалкыб тура эди. Ваня уа олтуруб, солдат берген кашаны ашай эди. Ол алайда былай нек ач болгъанын да айтды.

— Ваня, сен бусагъатда не болса, сюер эдинг? — деб сорду ол солдат.

— Аначыгъым дженгил сау болса, атам да кьазауатдан сау-эсен келсе, сиз да ит фашистлени дженгил къырыб бошасагъыз, — деб башчыгъын энишге этиб, кёзчюклерин арыкъ кьолчукълары бла джабыб, кычырыкъ этиб джылады.

— Сен Ваня, иги джаш кибик, джылама, уллу джаш бол, аначыгъынга иги къара, биз сен салгъан борчубузну бек дженгил толтурубуз, — деди солдат.

Кёб да турмай, Ваняны башын сылаб, фашистлени Ата джуртдан кыыстаргъа аскер бёлек кюн батханнга кетди.

Къайнагъан суу

Джай эди. Бир талай турист, Доммайда, сыртларында ауур джюклери бла Гоначхир ёзенни ёрге бара эдиле. Эртденги чууакъ кёкде къанатлыла, джырлай-джырлай, уча эдиле. Бал чибинле да, джангы кюнню туугъанына къууаныб, гокка хансланы юслеринде тебсей эдиле.

Алай а джайгъы кюн джюз тюрю дегенлей, кюнортадан ингирге таулары артларындан къара булутла чыгъыб, этеклери кюнню джабыб, къуйрукълары тау башлагъа илиниб башладыла. Кёб да турмай, ууакъ-

ууакъ, джайгъы джылы джангур джаууб башлады. Туристле нарат чегетни ичинде кёк талачыкъда тохтаб, кеслерини шатырларын ариу джарашдырыб къурдула.

Бир талай турист, джайылыб, отунла джыйыб, шатырны ичинде от этдиле. Бир къаууму да барыб, челек бла суу алыб келдиле. Сора темир ючаякъ, чоюн такъгъышчыкъны отха сюедиле. Анга чоюнчукъларын такъдыла. Чай этерге деб чоюнчукъгъа суу къуюб, аны къайнатдыла.

Талачыкъдан узакъ болмай, ана айю гитче мамурашчыгъы бла айлана тура эди. Ала талачыкъда адам тауушланы эшитдиле. Отну тютюнюн ийисгедиле. Сора мамурашчыкъ:

— Мен бу тауушла не затла эселе да, бир барыб кёрейим? — деб талачыкъгъа чыгъыб къарады. Къараса уа, аллайгъа къарасын, талачыкъны арасында бир акъ шатырны къурулуб тургъанын эследи. Ол шатырны адамлары, бал чибинле четеллерине кириб, чыгъыб тургъанча, ала кириб, чыгъыб тургъанларын да кёрдю.

Адамла, шатыргъа кириб, чай ичерге деб олтургъанлай, мамурач бала, ёрге-ёрге чынгай келиб, шатырны тегерегине, мурулдай-мурулдай, айланыб тебреди.

— Бу мурулдагъан тауушла неледиле? Мен былагъа бир къарайым? — деб шатырдан бир турист тышына чыкъды. Шатырны артындан къараб тургъан мамурашчыкъны кёрдю. «Арабин, мен бу мамурач балачыкъны туталсам, нёгерлериме саугъагъа элтirme», деген мурат бла ол мамурашчыкъны сюрюб башлады. Мамурашчыкъ къачыб, ол аны сюрюб, иги кесекни айланды.

Олсагъатда талачыкъны къыйырында кёкенледен былагъа къараб тургъан ана айю ачууланды. Мамурачы къайгъылы болду. Сора эрлай чабыб джетиб, ара-къара-къара этмей, ал аягъы бла ол мамурачны сю-

рюб айланган туристни уруб джыкъды. Бери айла-
ныб, шатырны тартыб, джыртыб башлады.

Ана айю бек уллу халеклик саллыкъ болур эди, ол
чоюнчукъдагы къайнагъан суу болмаса.

Туристле айюню шатырларын джыртханын кёрген-
ликге, аны уруб ёлтюрюрге не шкоклары, не гёрохла-
ры болмады. Кёб сагъыш этмей, туристлени бири та-
гъылыб тургъан чоюнчукъну исси суу бла алыб, эшик-
ге чыкъды.

Эшик аллында ачыуланыб тургъан ана айюге тю-
беди. Ол айю ауузун да ачыб, арт аякъларында ёрге
туруб, бу чоюнчукъ бла эшикге чыкъгъан туристге
мыллыгын атаргъа мурат этди. Алай а турист джун-
чумай, эрлай исси сууну ана айюню ауузуна, башына
къуйду.

Бу исси суу юсюне къуюлгъан айю, олсагъатлай
чегетни зангырдатыб, ачы къычырыкъ этиб, къачды.
Мамурашчыкъ да анасыны ызындан.

Алай бла анасы бла баласы къачханларын бузмай,
чегетге кириб кетдиле.

«Алабаш»

Джай эди. Арбаздан бачхагъа кириучю эшикчик
ачылыб тургъанлай, «Алабаш», скрюуден келиб, ар-
базгъа кирди. Ол бачхада нартюхлени, гардош башла-
ны ашай айланды.

Алай а анам «Алабашны» бачхада эслеб, эрлай
аны арбазгъа ызына чыгъарды. Бузоуун тюбуне ийди.
Челегин алыб, «Алабашны» сауду. Бузоуун эмизиб,
айырыб, экисин да эки баугъа джыйды.

«Алабаш» кёб сют бериучю ийнек эди. Аны уллу
джууаклары, узун кери мюйюзлери, тегерек акъ кёз-
лери бар эди. Артыкъсыз да бек ауур эди. Ол сеbebден
басхан джерине уллу тууар аякъ ызла салыучан эди.
Ол джумушакъ бачхада иги абадан аякъ ызланы
къойгъан эди.

Ол кече танг алада иги кючлю джайгы джангур джауду. Алай а кюн тиерге джангур тохтады. Бир бал чибин уча келиб, «Алабашны» аякъ ызы суудан толуб тургъанын кёрюб:

— О, ха-хай! О, ха-хай! Бери джыйылыгыыз, бир уллу тенгиз барды, — деб хахайдан алыб, тегерекни кёозгъады.

— Да, алай эсе, бу тенгиз дегенлерин бир кере-йик, — деб джюджюле, гёбелекгеле, чибинле, кюртла, къамыжакъла басындыла. Хар ким бирер джерге джарашыб, тенгизни тегерегинден алыб, бет-кёол джуууб башлады. Кюн тамам исси тийди. Джыйылгъанланы бир къаууму джууунады, кими кийимлерин джууады. Бир абадан къамыжакъ а чапракны алыб, аны кыйырларын ёрге бюгюб, ол тенгизде джюзер ючюн, аны кыйыкъ этди. Сора бери айланыб, былай деди:

— Майна, кёремисиз, тенгизни арасында бир терек джатады, аны бери алыргъа керекди.

Ол аякъ ыздагы сууну юкуне аууб тургъан чёб болгъанды. Къамыжакъны мураты уа, тенгизге кириб, аны алалсам деб болгъанды. Къалгъанла уа ол къамыжакъны батырлыгына бек сейирсиндиле.

Гитче Лейлачыкъ бачхагъа барыб, анда кесини гитче кюрекчиги бла джерни къазыб, ойнаргъа бек суйгенди. Ол кюрекчигин да алыб баргъанлай, «Алабашны» аякъ ызларын кёрдю. Кюртла, къумурсхала тенгизди деб тегерегине басыныб тургъан, аякъ ыздагы сууну кюрекчиги бла ийди. Суу аллына тюшген-лени алыб барды.

Сууну аллында джюджю балачыкъ болуб, аны суу алыб тебреди. Кёкде учуб айланган бал чибин аны эследи. Сора бал чибин джетиб, джюджю балачыкны баргъан суудан алыб, бир джанына чыгъарды.

«Тенгизден» суу кетген заманда къамыжакъ кыйыгы бла чёбге джетиб, андан тутду. Алай а кыйыгын суу алыб кетди. Къамыжакъ чёб бла бирге ийнек аякъ ызы тюбюнде балчыкыгъа тюз сыртындан тюшдю. Къымылдай-къымылдай келиб, тамам ба-

таргъа джетди. Тёгерегинден басынганла аны чыгъарыргъа бек дыгалас этдиле.

Алай болгъанлыкъгъа, къамыжакъны балчыкъдан чыгъарырча мадар табмадыла.

Лейлачыкъ, бачхада ойнай-ойнай туруб, эрикгенден сора юйге къайтыб бара, «Алабашны» аякъ ызында балчыкъгъа къамыжакъны батыб тургъанын эследи. Алай а аны алай къоюб кетмей:

— Бу джарлы къамыжакъ ёлюб къалыргъа башлагъанды, — деб, джюрекчиги анга къыйналыб, ол кюрекчиги бла къамыжакъны алыб, акъырын элтиб, суу болмагъан джерге салды. Къамыжакъ сау къалгъанына бек къууанды. Акъырын-акъырын къымылдай, ханслагъа кириб кетди.

Гитче Лейлачыкъ ол джарлы къамыжакъны керти ёлюмден къутхарды. Алай бла Лейлачыкъ тамам ашхылыкъны этди.

Къараны ити

Итле тюрлю-тюрлю боладыла. Бир къауум итле бек аз чабадыла. Бир къаууму уа, аууз джабмайдыла. Итлени бары да акъыллы тюлдюле. Аланы ичлеринде джашыртын къабханлары да кёбдюле.

Мен хапарын айтырыкъ ит а узунбел, джитикъулакъ «Бойнакъ» арбазны сакълаучу итди. Ол итни Джингирик элни огъары къыйырында, акъ кырпычдан этилген, акъ къанджалбаш юйню аллында, онг джанында эки аягъыны юсюнде айлана тургъанын кёруге боллукъса. Аны алай кёрсенг:

— Ай, медет! Бу джарлы джанны сол джанында эки аягъы юзююрча не къыйынлыкъ джетгенди экен, — деб сагъыш этериксе.

Джетиб а не джетгенди, Къараны хоншусуну бир бузоуу кече харам ёледи. Бузоуну иеси Дадай аны мыллыгын элтиб, узакъ болмай, бир къулакъны ичинде Чунгургъа атды.

«Энди мен муну төрт джанына төрт къабханны къурайым, мыллыкга не бөрю, не тюкю, не шакал келмей къаллыкъ тюдю. Ажымсыз да аланы бири къабханнга тюшмей, мадарлары джокъду», — деб кёлуне келди. Юйлерине къайтыб келиб, къабханланы алыб барыб, айтханыча, аланы къурду.

Алай а ол кюн ингир ала, Къараны бойнакъ ити айлана барыб, бузоу мыллыкны чунгурда табды. Энди мен мындан бир ашайым деб къатына баргъанлай, сол арт аягъы къабханнга тюшдю. Къабхандан къоркъуб, бир джанына секиргенлей, сол ал аягъын да башха къабхан тутду. Эки къабхан эки аягъындан къаты къысыб тургъанлай, «Бойнакъ» юйге башын атды.

«Бойнакъ» алайда аякъларыны ачыгъанларына тэзюб болмай, ачы-ачы къансый, чунгурдан чыгъыб, къабханланы да суйрей, эл таба айланды. Аякъларын ычкындырыр мурат бла «Бойнакъ», тохтай да, кёзю-кёзюу аякъларын тартыб кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа, эки къабхан итни аякъларын иймейдиле. Дагъыда ит юй таба мыллыгын атады. Бир чёртлеуюк кёкенни къаты бла бара тургъанлай, къабханланы тарталмай тохтаб къалды. Ызына айланыб къараса, къабханланы сынджырларыны къыйырларына къаты къысылгъан ыргъакъла чёртлеуюк кёкеннге илиниб тура. Эки кюн озгъандан сора бузоуу ёлген Дадай, «Эшда, мени къабханларыма талай джаныуар тюшген болур» деген мурат бла барды. Барса уа, алайгъа барсын, аны эки къабханына Къараны «Бойнакъ» итини эки сол аягъы тюшюб тургъанларын кёрдю. Бек сейир-тамаша болду.

Дадай итни аягъларындан къабханланы алыр мурат бла узалды. Алай а ит Дадайны кесине джууукъ иймей, таб къабаргъа да чабды. Болмагъанында, Дадай элге келиб, Къараны джашы Матайны алыб, «Бойнакъгъа» къайтды. Матай ариу айтыб, итни бойнундан къаты тутуб, Дадай да къабханларын «Бойнакъны» аякъларындан алды. Алай бла эки кюн бла эки кече-

ни тутмакъда тургъан «Бойнакъны» башына бош этдиле.

Аны башына бош этгенден не келсин, эки аягъыны къабханла къысхан джерлеринде аякъ сюеклери сынгандыла. Сора аякъла кёбюб, къаб-къара къаралдыла. Къан джюрюмей, эки аягъы да къуу болуб башлады. Итни тили дарманды дегенлери керти болур, ол аякъларын хаман джалаб, хирург кесгенча, къабхан къысхан джерлеринден аякъларын кесди. Кесини тили бла тюркюрюгюн дарман этиб, талай замандан эки аякъсыз ит болуб къалды.

«Энди «Бойнакъ» топал болду. Арбазны сакълардан озду. Топал итни меннге не хайыры боллукъду? Не уа аны арбазда неге кёргюзтеме? Андан эсе уучулагъа тилейим да, ала аны шкок бла урурла да, ёлтюрюрле. Муну былай термилтиб тургъандан не хайыр барды» деген оюм Къараны кёлуне кёб кере келди.

Быллай зарауатлыкъ «Бойнакъгъа» джай айлада джетген эди. Энди къышны сууукъ кюнлери джетгендиле. Къараны талай къою барды. Ол джылны къышы сууукъ къыш болады. Къара къойлары джыйылгъан джатмасыны ичине челек бла къойлагъа деб салгъан сууу бузлай башлады.

Къараны бир къою къозусун бир сууукъ кече табады. Табса табсын, туугъан къозуну анасы тас этиб къояды. Кеси да, тангнга дери къозусун излеб, макъыргъанлай чыгъады.

Кече джангы туугъан къозучукъну тас болгъаны былайды: джатманы ишлеген заманда, аны тегерегине урулгъан къангала бла джерни арасы джабылмамай къалады. Джангы туугъан къозу ёрге турама деб, тириле, сюркеле, джыгъыла къангаланы тюбю бла джатмадан тышына чыгъыб кетеди. Ма ол кёзюуде тас этеди къозусун ана къой. Къозучукъ а ызына, джатмагъа кире билмей, алайда джыгъылыб къалады. Къышхы сууукъ кючлюден кючлю болуб башлайды.

Джатмадан чыгъыб, джыгъылыб тургъан къозучукъну топал «Бойнакъ» эслейди. Ол къозучукъну

къатына акъырын келиб, бузлагъан джерге джатады. Къозучукъну сау аякълары бла кесине къысыб, бауурунда джылытады. Тангнга дери алай этиб турады. Къозучукъ да, джылыу табханында, итни къойнунда тангнга дери джукълайды.

— Бу кечени кече узуну макъырыб, мени да джукъларгъа къоймай тургъан къойгъа бир къарайым? — деб, эртденбла эртде, Къара къойлары тургъан джатмагъа барды. Джатманы къатында джукълаб, чулгъаныб, джатыб тургъан итни эследи. Алай а ол аны къайгъылы болмады. Къара кююн къараб кёргенлей, къозу табханын билди.

Алай а муну къозусу къайдады экен деб, джатманы мюйюшлерине, габдешлерине къарады. Къозуну уа табмады. Топал «Бойнакъ» ол джатыб тургъан джеринден чыртда къымылдамайды. Кюн итни юсюне тиеди.

— Да, къозуну да табмайма, кесим да сууукъ болгъанма, юй таба бир барайым, — деб Къара «Бойнакъны» къатына келди. Алайда джатыб тургъан итни къойнунда къозуну кёрдю.

— Хей, къозуну бу топал ашаб, аны анасы да тангнга дери макъырыб, энди мен муну бир зат бла уруб ёлтюрейим, — деб тебрерге, Къара, «Бойнакъны» къойнундагъы къозучукъ уяныб, ёрге туруб, керилиб, созулуб, макъыргъанын эштли. Сора сейирсиниб:

— Тоба, тоба, бу не затды? Ит къозуну къалай ашамай къойгъанды? Адам этерик ашхылыкъны къозучукъгъа этгенди. Мен быллай затны ёмюрде эштмегенме. Огъай, бу ит адам акъыллы бир затды. Мен муну къалай ёлтюрейим? — деб Къара, къозучукъну алыб, анасыны тубюне салды. Къозучукъ къуйрукъчугъун да къымылдатыб, анасыны эмчеклерине джабышыб, джылы сютню ичиб башлады. Къой да, бурну бла къозучукъну къуйрукъчугъун ийисгей келиб, баласын табханына къууана, аны джалаб тебреди.

Къара да, «Бойнакъны» акъыллыгъына сейирсине, аны башын сылай:

— «Бойнакъ»! «Бойнакъ»! — деб аны чакъырыб, юйге элтиб табагъына шорпа къуюб, ётмек бериб, той-дурду. Сора итни джылы орунга джыйды. Акъыллы «Бойнакъ» бюгюн да онг джанында эки аягъыны юсюнде джюрюйдю. Мынга, адам кёзю бла кёрмесе, ийнанырча зат тюлдю.

Алданган киштикчик

Бир ингирде Лейлачыкъны атасы ишден келди. Лейлачыкъ бла атасы диваннга олтурдула. Юйлеринде уа электролампочка бек джарыкъ джанады.

Лейланы атасы, кёзлюклерин салыб, газетлени окъуб башлады. Лейлачыкъ да атасына тынгылаб тургъанлай, кёлан киштикчиги аны къатына, диваннга секириб минди.

Лейлачыкъны киштикчиги ариу акъ кёлан киштикчикди. Кеси да кирсиз эмда адам акъыллыды.

Аны эшикге чыгъары келсе, ол барыб, эшикни къатында макъырыб, къуйрукъчугъун къымылдатыб, арт аякъчыкъларына чёгюб тохтайды.

Эшикден юйге кирири келсе уа, ол эшикни тышында тырнакълары бла тырнаб, макъырыб, кесин билдиреди.

Лейланы атасы, газетлени окъуй, арыгъан болур эди, ол кёзлюклерин алыб, диванда олтуруб тургъанлай, кёолларын джайыб керилди. Кёзлюкле джаныб тургъан лампочканы чырагъын кеслерини миялалары бла полгъа джибердиле. Эрлай полну юсюнде эки джилтинчик ары-бери чабдыла. Диванда джатыб тургъан киштикчик аланы эследи. Дивандан секириб, полгъа тюшдю. Эки джилтинчикни тутар мурат бла ол аланы ызларындан мыллыгын атыб сюрдю. Алай а туталмады.

Лейлачыкъ а анга сейирсиниб, къараб турду. Сора атасындан:

— Атты, шо кёзлюклеринги меннге бир бер, — деб тиледи.

— Ала сеннге тенг боллукъ тюлдюле, — дейди атасы.

— Мен аланы кёзлериме саллыкъ тюлме.

— Ала сеннге джарарыкъ тюлдюле.

— Ма кёрюрсе, аланы къалай джарарыкъларын, — деб къадалды Лейлачыкъ.

Лейла, атасына гыбы къадалгъанча къадалыб, аны кёзлюклерин алды. Сора эрлай секириб туруб, лампочканы тюбюне барыб, аны джарыгъына кёзлюклерин тутду. Биягъы полгъа ол эки джилтинчик джаныб тюшдюле. Лейла, кёзлюклени хауада къолу бла арыбери джюрютюб, полда джилтинчиклени чабдырыб башлады. Полда тургъан киштикчик алагъа мыллыкъчыгъын атды. Алай а ол биягъынлай аланы туталмады. Марлаб, марлаб да секирди, алай болгъанлыкъгъа, анга иш тюшмедди. Кишттикчик тамам бек ачыланды. Сыртында тюкчюклерин да ёрге тургъузуб мурулдады.

Лейла аны бла къалмай, джарыкъчыкъланы киштикчикни тегерегине айландырыб башлады. Кишттикчик, аланы мараб туруб, дагъыда ызларындан мыллыгын атды. Аланы ызларындан тегерек чаба келиб, башы тегерек айланган болур эди, ол полда сойланыб къалды. Лейла уа, кёлю бла, кёзлерине джыламукъла келгинчи, бир кюлдю. Атасы да анга къошулуб, харх этди. Сора:

— Ой, тели, тели киштикчик, сенлей болсун мени джауум, кесинги ол аман Лейлачыкъгъа алдатдынг, — деди.

Къуш бла киштик

Джаз эди. Мийик кёкню батыр иеси къозучу къуш, мийикде сабыр бурулады. Тишлик этер зат излегенин билдире, кёзюн джерден айырмай, къой къошну башына келиб, нени эсе да марагъаны ачыкъ танылды. Мен

кѡшда тура эдим. Кѡзучу кѡшну кѣкде кѣрюб, кѣлюме: «Эшта, кѡй кѡзу табхан болур, бу ажымсыз аны марлайды», — деб келди.

Алай а кѡйладан тѣлю алыу эртде бошалгъан эди. Кѡй сюрюу кѡзулары бла чегетни кѡатында кѡдалыб отлай эди.

Кѡшда тургъан ана киштик, юч баласын биргесине алыб, кѡшну кѡатында ойнай эди. Аланы эслеген кѡзучу кѡш, хаман аланы башларында тѣгерек айланыргъа кѡалды. Ол кѡш кѡзула туугъан заманда аладан кесине тишликликни урлаб кетиб тургъанды.

Мен кѡшдан эшикге чыгъаргъа, кѡшну артында бир кѡанат тауушну эшитдим. Кѡшну киштик бала-лагъа мыллыгын атханын эследим. Мен алайгъа дже-терге, кѡш бир киштик баланы сермеб, тырнакълары на илиндириб, ачы кычырыкъ этдирди. Ана киштик бир секиргени бла кѡшну богъурдагъына кѡадалды. Киштик балачыкълары кѡш ийиб кѡймады деб мен да хахай этиб, чабдым.

Кѡш мени кѣргенлей, киштик баланы, аны ана-сын да алыб, кѣкге кѣлтюрюлюб башлады. Ол кѡшуха киштикни да, баласын да элтмеклик бек кѡыйын эди. Кѡш тишликлик табханында, нени да унутуб, кѣкге учар кѡайгъылы болду. Ана киштик баласы ючюн кѡшну богъурдагъын юзмей, айырылмазлыгъын кѣргюзе эди.

Кѡш кѣкге бир кесек чыгъа барыб, машина тик ѳрге чыгълмай, чархлары тайыб, ызына кетгенча, энгишгеден энгишге тюше, терен кѡулакълары ичине ташайыб кетди.

Бу тукъум сейир затны ахыры кѡалай боллугъуна ашыгълыб, чабыб барыб, кѡулакълары башындан кѡарадым.

Кѡарасанг, аллайгъа кѡара, кѡш джерге джетерге, тырнакъларындан киштик баланы джибергенин эследим. Кѡш тырнакъладан ычхыннган киштик бала, кѡачыб барыб, бир кѡанга ташны тюбуне кирди.

Ана киштик бла кѡзучу кѡш сермешиб башлады-

ла. Хар бири джашауу ючюн сермеше эди. Ана киштик къушну богъурдагъына къарышыб къалгъан эди. Бир кесекден киштик къушну тылпыуун ууакъ-ууакъ тыя баргъаны белгили бола бара эди.

Къарыусуздан къарыусуз болуб баргъан къуш, чынг алгъа къанатларын джел этдире, кючлю-кючлю джерге урду. Кёб да бармай, аны къанатлары къарыусуздан къарыусуз къагъыла башладыла.

Мен къараб тургъанлай, киштик аны баласы къушну тырнакъларындан ычхыннганын эслемегени ючюн болур эди, ол джанын да аямай, баласын ычхындырыргъа деб, къушну богъурдагъын юзгюнчю кирешди. Къушну джанын чыгъарыб, алай айырылды. Къуш тырнакъларын созуб, киштикге узалыб да кёрдю. Алай болгъанлыкъгъа, киштикге джеталмады. Сора къанатларын бир джерге джыялмай, къуш сойланыб, кымылдамай къалды.

Деу къушну тамам ёлгенин билген ана киштик, аны богъурдагъындан бери айырылыб, эрнин-бурнун тили бла джалады. Къолан къуйругъун аз-аз кымылдата, баласын излеб, тегерегине къараб, «м-и-я-у-у, м-и-я-у» — деб, кючлю-кючлю таралыб макъырды.

Ташны тубюндеги киштик бала, анасыны тауушун эшитгенинде, джангыдан туугъанча болду. Алай а сакълыкъны керекли болгъанын билиб, къоркъа-къоркъа, ашыкъмай, ташны тубюнден башын къаратды. Киштик бала да, анасын излеб, къарыусуз макъырды.

Баласын эслеген ана киштик ызына айланыб ёлген къушха да бир къараб, баласына чабыб джетди. Ол баласыны джараларын джалады. Сора, баласыны джелкесинден ауузу бла къабыб, къой къошха кирди.

Баласын къой къошну чардагъына чыгъарды. Къушдан къоркъуб, бугъунуб тургъан эки баласын да макъырыб чакъырды. Ючюсюн да бирге джыйыб, алагъа эмчек салды.

Баласы ючюн джанын артха салмай, керти джауун хорлагъан ана киштикге мен бек уллу бюсюреу этдим.

Чабакчы кьаргъа

Къышхы кюн сууугъуракъ болса да, аяз джокъду. Суу джагъада юч тал терекни хар бирине бирер кьаргъа кьонуб турады. Ала тереклеге бошунагъа кьонуб турмагъанлары кимге да белгилиди. Бир ажымсыз нени эсе да сакълайдыла...

Аладан узакъ болмай, сууну джагъасында бузламагъан кьумда чабакчыла кьармакъларына салыргъа деб, суу кьуртланы, джюзаякъланы излей эдиле. Бу чабакчыла чабакъ тутаргъа деб, сууну аллы тыйылгъан кёлге келгендиле. Кёлню башы иги кьалын бузлагъанды. Бузну юсюне да кьар джаугъанды. Кьаргъа да кьарамай, бузну тешиб, тешикле этиб, талай чабакчы бирер шиндикчикге да олтуруб, чабакъ тутаргъа деб, кьармакъларын тешиклеге салгъандыла.

Кюн батаргъа джетди, тёбенги сууукъ аяз келди. Чабакчыла бирем-бирем кетиб башладыла. Кёб да турмай, эм артха кьалгъан чабакчы да кетди.

Мени уа ол юч кьаргъаны не этериклерине кьарарым келди. Аладан узакъ болмай, уллу ташны артына бугъуб, кьараб турама. Чабакчыла кетиб, алайда киши кьалмагъанында, юч кьаргъа да бирем-бирем учуб келиб, чабакчыла этген буз тешиклени кьатларына тюшдюле. Батырла болуб, бузгъа тюшселе да, кьараууллукъну суйген кьаргъала сескекли эдиле. Тёрт джанларына кьарай, акъырын-акъырын атлай, чабакчыладан кьалгъан ётмек кесеклени кьабадыла.

Ол джумушларын тындыргъандан сора эки кьаргъа дагъыда тегерекге айлана тебретиле. Ючюнчю кьаргъа уа барыб, чынгъ кьыйырындагъы буз тешикни тегерегине айлана келиб, сора аны ичинден кёз алмай кьатыб тохтады

Ол а буз тешикте сууну тюбюнден ёрге-ёрге чынгаб, солугъан ууакъ чабакчыкъланы эслеген кёре эдим. Кьаргъа эрлай тешикни кьыйырындан суугъа башын энишге этиб узалды. Сермеб бир чабакчыкъланы тутду.

Тешикни къатындан бир джанына секирди. Ауузундагы чабакчыкны кърны юсуне атды. Чабакъ тутханына къууаныб, тегерегине къарады.

Сакълыкны суйген къраргъа къроркър зат кърменинде, тюз къатында ёрге-ёрге чынгай тургъан чабакчыкны, ууакъ-ууакъ къаба келиб, джутуб ийди. Эрнин, бурнун сюртдю. Сора башын ёрге тутуб: «Къа-р-р, къа-р-р» деб, бир-эки кере кычырды.

Къраргъа чабакны татыуун ангылагъандан сора, иги эс да джыйыб, дагыда биягы чунгургъа барыб, аны сакълады. Узаймай бир чабакчыкны тутуб къабды. Чабакчы къраргъа чабакъ тутаргъа асыры бек мыллыгын атхандан, ол мени анга джууукъ баргъанымы да кърмеди.

— Сен, мени къатыма неге келдинг? — дегенча хыны халда, «Къа-р-р, къа-р-р», — деб, олсагъатда тутхан чабакчыгын да аузуна къабыб, акъырын учуб, меннге да къанатларын къагъа «сау къал» дегенча этиб кетди...

Алтай

Джетмиш джылы толгъан кърарт Алтай сабийлигинден бери тенгизни къатында джашайды. Ол Уллу Ата джурт къазауатда айланыб келгенди. Алай а тенгизни къатындан кърарт Алтай кетерге суймейди.

Къалын нарат чегет а тенгизни джагъасына дери ёседди. Ои чегетде айюле, бёрюле, тюкюле, коянла, борсукъла, дагыда башха джаныуарла, уяла этиб, джашайдыла.

Тенгиз джылы тенгиз болса да, былтыр, аны джагъалары огъай эсенг, таб юсю да бузлагъан эди. Алай а джазны эртде келгени себебли, джылы болуб, тенгизни юсунде бузу дженгил эриди. Тенгизни джагъаларыны бузлары да, ууакъ-ууакъ эрий да, чегетни кыыырындан тенгизге джюзюб, кете тебретиле.

Бир кюн къарт Алтай моторлу къайыгъын, чабакъ тутуучу ауун, аны узун къуругъун жарашдырыб, къайыгъына от алдырыб, чабакъ тутаргъа деб, анга миниб, тенгизге кетди.

Эртденгиде тенгизни юсю ачыкъ эди. Алай а бир кесек замандан тенгизни юсюне тубан чаба башлады. Къарт Алтай бир кесек чабакъ тутуб, сора кеч болгъунчу юйюне къайтыргъа деб хазырланды. Къысха заманны ичине тенгизни юсюн къалын тубан джабды.

Къарт Алтай чабакъ уудан къайтса, хар заманда, ол тенгизни джагъасын эмда аны басыб тургъан нарат чегетни эслей келиучен эди. Ма энди уа, тубанны къалынлыгъындан ала бары да кёрюнмей къалдыла. Ол таб бир кесек къоркъгъан да этди. Не ючюн дегенг, ол келе тургъанлай, бузну эслемей, къайыгъын анга уруб, чачыб къояргъа да боллукъду.

Ол себебден Алтай бек сескекли болуб келеди. Андан алай узакъ болмай, къалын тубанны ичинден бир ана айюню къычыргъан тауушу эшитилди. Алтай бек сейрсинди. Эрлай къайыгъыны моторун джукълатыб, тенгизни арасында ол тауушну эшитгенине кеси-кесине ийнанмай тегерегине къарады. Анда-мында, узакъ болмай, бузланы джюзюб баргъанларын кёрдю. Аланы юслеринде джукъ эслемеди.

Алай а къарт сууукъдан джылай тургъан кезлерин къол къабы бла сюртуб къарагъанында, бир абданыракъ бузну юсюнде айю бла аны эки мамурашчыгъын кёрдю. Ол къаралдым, иги абадан ана айю болгъанын эследи.

— О, хахай! Дунияда болуб бизге бир мадар этигиз. О, биз жарлыланы бу ёлюмден бир къутхарыр мадар не болушлукъ этигиз, — дегенча мурулдаб, улуй келиб, таралыб, ана айю джылай эди.

— Эшда, была кёб болмай тешиклеринден чыгъыб, тенгиз джагъада бир чабакъ, не макъа ёлген табсакъ деб, айланган болурла. Алай эте келиб, джагъадагъы бузну юсюне минген эселе, суу толкъунла бузну тубюне ура туруб, аны джагъадан айырыб, тенгизге

алыб кетген болурла, — деб Алтайны кёлюне келди.

Кертиси да алай болгъанды. Ана айю эки мамурашчыгъын алыб, уясындан чыкъгъанды. Иги ач болгъан джанууарла бир къабар зат табсакъ деген мурат бла тенгизни джагъасына тюшгендиле. Алай а кеслери билмегенлей, бузну юсюне миниб, аны къабханына тюшюб къалгъандыла.

Ана айю ол буздан чынгаб, суугъа тюшюб, джюзюб, кеси чыгъыб кетерге боллукъ эди.

Алай а ол ана болгъаны себебли, балаларын бузну юсюнде къоюб, аланы ёлюмге ажымсыз аш этиб кетелмеди. Айю юдегини ахыры уа ала тенгизде бара-барыб, ол тюблериндеги буз эригенлей, барысы да ажымсыз ёллюк болгъандыла.

Чабакъчы Алтай айю юдеги ажымсыз къырыллыкъларын бек ариу биле эди. Сора, ол къайгъы бла айю юдеги болгъан, джюзюб баргъан бузгъа джууукъ барды. Моторлу къайыкъны, аны юсюнде адамны кёрген мамурашчыкъла бек къоркъдула. Ала аналарыны къарын тюбюне джыйылдыла.

Чабакъчы Алтай кесини чабакъ ауун, тартычу узун къуругъун таб джарашдырыб, бузгъа илиндириб, аны тартарча этиб, къайыкъны моторуна от алдырыб, талай кере ычхынса да, дагъыда илиндириб, ашыкъмай, акъырын-акъырын айю юдегини тенгизни джагъасына тартыб барды. Ана айю къычырыгъын къоюб, мамурашчыкъларын кесине къаты къысды.

Ала тенгиз джагъагъа джууукъ, баргъанларында айю алайын сайыракъ кёргенинде, секириб суугъа тюшдю. Эки мамурашчыгъы да аны ызындан. Сора бары да къарт Алтайгъа айланыб, «Бек сау бол, Алтай-акка, бизни керти ёлюмден къутхаргъанынг ючюн» дегенча, мурулдай-мурулдай, башларын энишге, ёрге эте чегетге кириб кетдиле. Алай а джетмиш джылы толгъан Алтай джашагъан джылларында, быллай затны биринчи кере кёре эди. Кеси да тамам уллу адамлылыкъ, огъурлулукъ этди.

«Акьыл төбе»

Бизни юйюбюзню къатында бир уллу къоз терек ёседи. Аны мийиклиги джыйырма метрге джетеди десем, алдарыкъ тюлме. Бир къауум бутакълары юйню башында шиферлерин басыбдыла. Ол бутакъла бла бир талгъыр ана киштик, юйню башына миниб, чардакъгъа киргенин кёрючен эдик.

Киштикле юй, бау башлагъа, чардакълагъа минерге ёчдюле. Да, минсе-минсин, чардакъда не чычханланы, не чыпчыкъланы тутарыкъ болур дегенден башха акъыл кишиге не аз да келмеди. Талай кюн ётгенден сора, юйден чыгъыб, эшик аллында ойнай тургъан Лейлачыкъ, юйню башын джабхан шиферлени тюблеринден къараб тургъан юч киштик балачыкъны кёрюб, алагъа асыры къууаннгандан, ёрге-ёрге чынгаб, къычырыкъ этиб:

— О, хахай, майна, майна бир ариу киштик балачыкъла, аланы мен табдым. Къалай ариучукъладыла! Шо, ары бир къарагъыз! — дей, арбазда ары-бери чабды.

Киштик балачыкъла бир-бирине къарадыла. Сора бу къызчыкъ неге ёрге-ёрге чынгайды дегенча, Лейлачыкъгъа сейирсиниб, эс ийдиле.

Ол кюнден сора чардакъда юч къолан киштик балачыкъны джашагъанларын барыбыз да билдик. Ала, ол талгъыр киштикни балалары эдиле.

Бир кюн Лейлачыкъ бла мен арбазда олтуруб тура эдик. Кюн исси эди. Шиферле кюнден джылынганларында, киштик балачыкъла да, уячыкъларындан чыгъыб, чардакъны къыйырына келиб, шиферлени тюблеринден бери къараб, дагъыда ызларына джокъ болуб, ойнай эдиле. Алай а биз къараб тургъанлай, бир киштик балачыкъ юйню башындан джыгъылыб кетди. Киштик балачыкъны кетген джерини мийиклиги бир ажымсыз алты-джети метр боллукъ эди. Ол, джерге «топ» деб, иги таууш этиб тийди.

— Ой аття, ары къара, киштик балачыкъ ол мийикден джыгъылыб кетди. Энди ол ёлюб къалгъан болур, джарлычыкъ,— деб Лейлачыкъ киштик балачыкъны джазыкъсыныб, анга болушургъа чабды.

Алай болгъанлыкъгъа, балачыкъ джерге не сыртындан, не да къабыргъасындан тиймеди. Ол, киштик-лени адетлерича, тюз тёрт аякъчыгъыны юсюне тюшдю. Джерде ташны юсюне тюшгени ючюн болур эди, арт аякъчыгъындан ууакъ-ууакъ асхаб башлады.

Алай а ол туугъанлы, аны къатына адам бармагъаны себебли, ол кеси-кесин хыны-хуну этдирди. Хырылдаб, «М-и-я-у-у-у» деб, созуб, бир джанчыгъына таяныб, кийикчик болгъанын билдирирге кюрешди. Анга да къарамай, Лейлачыкъ аны къолуна алып мурат бла узалды. Алай а «келме мени къатыма» дегенча, киштик балачыкъ ал аякъчыкъларыны тырнакъчыкъларын кериб, Лейлачыкъны тырнаргъа хазыр болду. Аны бла да къалмай, баш эринчигин ёрге этиб, тишчиклерин агъартыб, мыйыкъчыкъларын аллына этиб, джагъалашыргъа хазырланды.

Лейлачыкъ киштик балачыкъдан къркъмады. Не болса, ол болур деб, аны тутаргъа узалды. Киштик балачыкъ Лейлачыкъны къолчугъуну сыртчыгъына талай кере узалыб, тырнакъчыкъларын джетдирди. Тырнакъчыкъла Лейлачыкъны къолчукларына джарачыкъла салдыла. Алай болгъанлыкъгъа, Лейлачыкъ киштик балачыкъны тутуб, аш юйге элтди. Сютчюк ичирирге, ётмекчик ашатыргъа кюрешди. Ол а джукъ ашаргъа унамады.

Чыртда болмагъанында, Лейлачыкъ киштик балачыкъны элтиб, ол юйню башына баргъан къоз терекни бир бутагъына салды.

Юйню башындан кетген баласын кёрюб тургъан ана киштик, джетиб бутакъны юсюнде «м-и-я-у-у» деб, анасын болушлукъгъа чакъыра тургъан балачыгъыны джелкесинден къабыб, бутакъны юсю бла чардакъгъа алыб кетди.

Ала чардакъда ач боллукъдула деб, Лейлачыкъ

ингирде табакъ бла къоз терекни тубюне сют, гырджын салыб къойса, ана киштик кече чардакъдан тюшюб, хазыр ашарыкъланы ашай эди. Ол огъай эсенг, чардакъгъа балаларына да элте эди ашарыкъ. Узаймай ана киштик балаларын аякъ юсюне салды.

Бир ай ётгенден сора Лейлачыкъ киштик балаланы юйню башындагъы къоз терекни бутакъларында ойнагъанларын кёрдю. Ана киштик кече сайын аланы джерге тюшерге, табакъдан аш ашаргъа юретди.

Алай эте, киштик балала аналары бла аш юйге келирге юрендиле. Лейлачыкъ киштик балачыкъла бла тамам шох болду. Аш юйде алагъа аш ашатхан бла къалмай, алагъа суу джылытыб, аланы джууундуруб, кирсизчикле эте эди.

Лейлачыкъ киштик балачыкъланы экичигин тенгчиклерине саугъагъа берди. Кесине уа ол юйню башындан кетген киштикчикни къойду.

Къачда эди. Бир кюн эртденден башлаб, ингирге дери тохтамай, сууукъ джангур джаууб турду. Ингирде биз киштик бала къайгъылы болмай, эшиклени этиб, эртде огъуна джатыб, джукълаб къалдыкъ. Танг ата, «таркъ» деб бир таууш эшитдим. Алай а эшик алында кишини кёрмедим. Мен былай къалкъыгъанлай, меннге ачыу этгенча, дагъыда «тарк» деб бир таууш келди.

— Арабин, бу таууш энтда къайдан келди? — деб уяныб, орнумда олтурдум. Орундугъуму аягъы джетген джерде уллу терезе бар эди. Къарасам, киштик балачыкъ ол терезени тышындан бир мюйюшюне бир аякъчыгъы бла «таркъ», «таркъ» деб, терезени мияласын къагъа тура эди.

— Тоба, тоба, терезени джерден мийиклиги бир метр бла джарым чакълы барды. Ол джерден терезеге къалай секириб минелгенди? Къачхы кечеде сууукъ болгъан болур эди. Ол мени къалай уята билди? — деб кесим аллыма сагъыш этдим. Киштик бала «акъыл тёбе» болгъанын ангыладым. Сора барыб, Лейлачыкъны уятыб:

— Сени бу киштик балачыгынг терезеге миниб, аны кючлю-кючлю к'яг'гыб, мени уятханды. Бир ажим-сыз, шо, эшикни бир ачыг'гыз деб тилей болур ол, тур да эшикни ач, аны юйге джибер, — дедим.

Лейлачык' эшикге чыг'гыб, ол киштик балачыг'ын да алыб келиб, экиси да бирге орунда джук'лаб к'яалдыла.

